

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ Ν. ΑΣΠΙΩΤΗΣ

ΟΙ ΣΕΡΡΕΣ ΠΡΙΝ ΚΑΙ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ 1821

Λίγα χρόνια μετά τό πάρσιμο τῆς πόλης ἀπό τούς Τούρκους, σέ διάφορες περιοχές τῆς πατρίδας μας ἄρχισαν νά ἐκδηλώνονται ἐπαναστάσεις καί ἐπαναστατικά κινήματα ἀπό τούς σκλαβωμένους Ἕλληνες¹. Οἱ ἐπαναστάσεις αὐτές καί τά κινήματα, μεμονωμένα καί ἀσυντόνιστα καθώς ἦταν, δέν ἔφεραν τά ἀναμενόμενα ἀποτελέσματα. Οἱ Τούρκοι, μετά τήν καταστολή τους, προέβαιναν στήν καταπίεση, στή δίωξη, στόν ἐξανδραποδισμό, στήν ἐξόντωση τῶν Ἑλλήνων². Ληλατοῦσαν τίς περιουσίες τους, ἄρπαζαν τίς γυναῖκες τους καί τίς μέτεφεραν σκλάβες στά χαρέμια τῶν πασάδων, χωρίς τά κράτη τῆς Δύσης, τά ὁποῖα ἐνθάρρυναν καί ὑποκινοῦσαν τούς Ἕλληνες σ' ἐπανάσταση, νά συγκινοῦνται. Πολλές ἀπό τίς ἐπαναστάσεις καί τά κινήματα αὐτά, εἶχαν ὑποκινηθεῖ γιά διαφόρους λόγους ἀπό τά κράτη τῆς Δύσης, τά ὁποῖα στήν κρίσιμη ὥρα ἐγκατέλειπαν τούς ἀγωνιστές³. Αὐτή ἡ τακτική τῶν κρατῶν τῆς Δύσης ἐνθάρρυνε τούς Τούρκους στήν προσπάθειά τους νά ἐξοντώσουν τό ἑλληνικό στοιχεῖο. Ἡ τυραννία, ἡ ὁποία ὄσο περνοῦσαν τά χρόνια καί ὄσο ἀδιαφοροῦσαν οἱ Εὐρωπαῖοι γινόταν πιο σκληρή, ἀνάγκασε πολλούς φιλελεύθερους Ἕλληνες, ἀπό τίς πόλεις καί τά χωριά, ὅπου ἡ ἀσφάλεια τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου ἀποτελοῦσε ἐξαίρεση, νά τά ἐγκαταλείψουν καί νά καταφύγουν στά βουνά. Προτίμησαν νά ζοῦν μέ στερήσεις, ν' ἀντιμετωπίζουν μύριους κινδύνους, ἀλλά νά ζοῦν ἐλεύθεροι, νά προστατεύουν τή ζωή καί τήν ἀξιοπρέπεια

τή δική τους καί τῶν συμπατριωτῶν τους καί νά γίνουν σκληροί καί ἄτεγκτοι τιμωροί κι ἐκδικητές τῶν τυράννων. Οἱ Ἕλληνες ὑπέφεραν τά πάνδεινα ἀπό τούς Τούρκους⁴. Γιά τίς πιέσεις πού δέχονταν οἱ Ἕλληνες στή Μακεδονία ἀπό τούς Τούρκους πρῖν ἀπό τήν ἐπανάσταση τοῦ 1821, ἔχουμε τή φοβερή μαρτυρία τοῦ Σιατιστινοῦ γιατροῦ Παναγιώτη Ψατέλη, ὁ ὁποῖος, τό 1826, μετά τήν ἔξοδο τοῦ Μεσολογγίου τύπωσε στή Λυών, σέ γαλλική γλώσσα, ἕνα βιβλίο μέ τόν τίτλο *Aperçu sur les causes de la revolution de la Grèce pour son independance du gouvernement des musulmans* (*Ἀποψη γιά τά αἷτια τῆς ἐπανάστασης, τῆς Ἑλλάδας γιά τήν ἀνεξαρτησία της ἀπό τόν τουρκικό ζυγό*⁵). Τό βιβλίο αὐτό προκάλεσε ἰδιαίτερη ἐντύπωση στήν Εὐρώπη. Στό κεφάλαιο II, ἀναφερόμενος στίς καταπίεσεις τῶν Τούρκων, μνημονεῦει ὀρισμένες περιπτώσεις πού τίς ἔζησε στή Θεσσαλονίκη καί τίς Σέρρες, καί συγκεκριμένα στίς ληστρικές τάσεις τῶν γενιτσάρων ἐναντι τῶν πλούσιων Ἑλλήνων: ἂν ἕνας γενίτσαρος ἐπιθυμεῖ ἕνα χρηματικό δῶρο ἀπό ἕναν πλούσιο Ἕλληνα, τοῦ στέλνει ἕνα μαντίλι, μέ μιά σφαῖρα καί μ' ἕνα χαρτάκι μέ τίς λέξεις: «στεῖλτε μου ἀμέσως 500 πιάστρα πού τά ἔχω ἀπόλυτη ἀνάγκη».

Προσφυγή στήν τουρκική δικαιοσύνη εἶναι μάταιη ἢ ἐπικίνδυνη, γιατί ὁ καδῆς θά δικαιώσει τόν συμπατριώτη του ἢ – ἂν δώσει τό δίκαιο στόν χριστιανό – θά προκαλέσει τήν ἐκδίκηση τῶν ἄλλων γενιτσάρων.

ρων και ἡ οἰκογένεια τοῦ Ἑλληνα δέν θά εἶναι ἀσφαλῆς. Τό προτιμότερο εἶναι νά δώσει 50 ἢ 100 πιάστρα προφασιζόμενος ὅτι πρὸς τό παρόν δέν ἔχει τή δυνατότητα νά τοῦ δώσει περισσότερα και ἔτσι νά γλιτώσει ἀπό τίς δύσκολες στιγμές. Ἄλλωστε, πολλοί πλούσιοι τῶν παραπάνω περιοχῶν, πού ἀρνήθηκαν νά ἱκανοποιήσουν τίς μικρές ἢ μεγάλες ἀπαιτήσεις τῶν τυράννων τους, πλήρωσαν μέ τή ζωή τους τήν ἄρνηση⁶. Δέν εἶναι ὁμως μόνον οἱ ἐκθιασμοὶ τῶν γενιτσάρων και οἱ ἀπειλές τους. Εἶναι και ὁ τρόπος πού γίνονταν οἱ δοσοληψίες Τούρκων και Ἑλλήνων. Ἀκοῦστε μιάν ἄλλη φοβερή μαρτυρία τοῦ Παναγιώτη Ψατέλη: «Κατά τίς δοσοληψίες Τούρκων – Ἑλλήνων, οἱ τελευταῖοι, κυρίως οἱ ἔμποροι ἢ οἱ παντοπώλεις, δέν ἔπρεπε ν' ἀντιλέγουν στήν τιμὴ τῶν τροφίμων, τήν ὁποῖαν τοὺς ἀντιπροτείνει ὁ Τούρκος». Καί φέρνει γιὰ παράδειγμα ἓνα ἐπεισόδιο πού τό εἶδε στή Θεσσαλονίκη: Ἐνας Τούρκος στρατιώτης ζήτησε ν' ἀγοράσει ἐλιές ἀπό ἓναν Ἑλληνα παντοπώλη, δοκιμάζει μερικές, ἀλλά διαφωνεῖ στήν τιμὴ τῆς ὁκάς, θυμώνει, τόν βρίζει χυδαιότατα, ἐνῶ ἐξακολουθεῖ νά τρώγει τίς ἐλιές. Κατόπιν τοῦ ζητεῖ νά τοῦ ζυγίσει 4 ὁκάδες, τοῦ ρίχνει στόν πάγκο του ἓνα μικρό ποσό και φεύγει ὅσο τό δυνατό πιό γρήγορα. Ὑστερα ἀπό μιὰ ὥρα ξαναπερνᾷ ὁ στρατιώτης ἐμπρός ἀπό τό μαγαζί τοῦ Ἑλληνα και τότε αὐτός τοῦ ζητεῖ τά ρέστα. Νέος καθγᾶς, νέες θρυσίες. Ὁ Ἑλληνας πηγαίνει στόν ἀξιωματικό τοῦ συντάγματός του, ὁ ὁποῖος πράγματι ἀπαιτεῖ ἀπό τόν στρατιώτη νά πληρώσει τά ὀφειλόμενα. Αὐτός ὁμως δέν ἔχει τώρα χρήματα και λέγει ὅτι θά τοῦ τά δώσει ἀργότερα. Καί τότε ὁ ἀξιωματικός τοῦ ἀπαντᾷ: «Σέ διατάζω νά τόν πληρώσεις, ἀλλά σοῦ ἀπαγορεύω στό ἐξῆς νά πατήσεις, τό πόδι σου στό μαγαζί αὐτοῦ τοῦ θεοκατάρτου, αὐτοῦ τοῦ ἄπιστου»⁷. Ὁ Ψατέλης συνεχίζει νά παραθέτει τίς ἀδικίες και τοὺς ἐκθιασμούς τῶν Τούρκων σέ βάρος τῶν Ἑλλήνων νά δεχτοῦν τή μουσουλμανική θρησκεία: «Στίς Σέρρες ἓνας νέος παν-

τρεύτηκε, παρά τίς ἀντιρρήσεις τῶν γονέων, τή νέα πού ἀγαποῦσε και γιὰ νά μήν ὑποταχτεῖ στίς πιέσεις τους, προσήλθε στόν μουσουλμανισμό, τόσο αὐτός ὅσο και ἡ γυναίκα του. Τότε ὁ ἐπίσκοπος ἐκσφενδόνισε ἐναντίον τους τόν κερανό τοῦ ἀφορισμοῦ, πού διαβάστηκε δημόσια στήν ἐκκλησία, μέ ἀποτέλεσμα ν' ἀποκοπεῖ ὁ νέος ἀπό κάθε σχέση και φιλία μέ τοὺς συμπατριῶτες του. Ὁ νέος μουσουλμάνος, ὀργισμένος, παρουσιάζεται και παραπονεῖται στόν μπέη κι αὐτός διατάζει νά ὀδηγήσουν ἐμπρός του τόν ἱερέα πού διάβασε τόν ἀφορισμό και νά τοῦ δώσουν 300 χτυπήματα στίς πατοῦσες του. Ὁ ἐπίσκοπος, θυμωμένος και ἀπελπισμένος ἀπό τή συμπεριφορά αὐτῆ τοῦ μπέη, παρουσιάζεται ἐμπρός του, παραπονεῖται και τοῦ λέγει ὅτι θά ἐγκαταλείψει τήν πόλη και θά πάγει στήν Κωνσταντινούπολη, γιατί δέν μπορεῖ ν' ἀσκήσει ἐλεύθερα τό θεῖο λειτουργημά του. Ἀντί ὁμως ὁ μπέης νά δικαιολογηθεῖ, τοῦ λέγει ὀργισμένα: «Παραπονεῖσθε γιὰ τήν τιμωρία τοῦ ἱερέα σας, ἀλλά νά ξέρετε ὅτι θά μπορούσα νά σᾶς κάνω νά υποφέρετε μέ τόν ἴδιο τρόπο. Ἄν πάλι θέλετε νά φύγετε, ὅλες οἱ πόρτες τῆς πόλης εἶναι ἀνοιχτές. Στό μεταξύ, χαθεῖτε ἀπ' ἐμπρός μου και μήν παρουσιαστεῖτε ἐδῶ ξανά». Τρομοκρατημένος, φεύγει ἀμέσως ὁ ἐπίσκοπος, μέ κατάθλιψη στήν ψυχὴ του, ἀλλά ἡ ἱστορία του δέν σταματᾷ ἐδῶ. Μόλις φθάνει στόν μητροπολιτικό του οἶκο δέχεται μήνυμα ἀπό τόν μπέη νά τοῦ καταβάλει 5.000 πιάστρα. Καλεῖ τότε ὁ μητροπολίτης ἀμέσως τοὺς πρῶχοντες τῆς πόλης και ὕστερα ἀπό κοινὴ σύσκεψη ἀποφασίζουν νά τοῦ στείλουν μιὰ ἀσημένια ταμπακέρα γεμάτη χρυσά νομίσματα, καθώς και μιὰ ἐπιστολή, μέ τήν ὁποῖαν τόν ἱκετεύουν νά ξεχάσει τή θλιθερὴ ὑπόθεση και νά δεχτεῖ αὐτό τό δῶρο ὡς ἐγγύηση τῆς ὑπακοῆς και τοῦ σεβασμοῦ τους⁸. Καί ὁ Ψατέλης θά μᾶς πεῖ μέ πολλή πικρία και θλίψη: «Αὐτέες οἱ περιπτώσεις ἀνανεώνονται κάθε μέρα και κάθε στιγμή. Οἱ δυστυχισμένοι Ἑλληνες εἶναι ἢ λεία και τά θύματα τῆς βάρβαρης

ἀπληστίας τῶν κατώτερων Τούρκων ἀξιωματούχων, ἀκόμη καί ἀφοῦ τυραννηθοῦν ἀπό τούς ἀνώτερους πού τούς κυβερνοῦν, καί οἱ ὅποιοι τούς κάνουν νά ὑποφέρουν ἄπειρα κακά πού δέν θά μπορέσουμε ὅλα νά τά ἀναφέρουμε»⁹.

Οἱ Τούρκοι μέ κάθε τρόπο προσπαθοῦν νά ἐξισλαμίσουν τούς Ἑλληνες χριστιανούς καί γι' αὐτό χρησιμοποιοῦν τή βία. Ὁ Κ. Παπαρρηγόπουλος γράφει σχετικῶς: «Ἡ δέ ἀκούσιος ἢ βίαιος ἀρνησιθρησκεία οὐ μόνον διενεργεῖτο διά τῆς ἀμέσου στρατολογίας τῶν χριστιανῶν ἀλλά καί δι' ἐμμέσων τρόπων προσεκαλεῖτο, ἤτοι διά τῆς καταθλιπτικῆς τῶν φόρων εἰσπράξεως καί διά τῶν καταπίεσεων ἅς ἔπασχον οἱ χριστιανοί ἀπό τῶν μωαμεθανῶν.

»Εἶναι δύσκολον βεβαίως νά ὑπολογισθεῖ ὁ ἀριθμός τῶν ἰθαγενῶν τῆς Ἀνατολῆς κατοικῶν ὅσοι ἐξισλαμίσθησαν ἐν διαστήματι πέντε ἑκατονταετηρίδων ἐκ τοσούτων καί τοιούτων ἀφορμῶν»⁹.

Κάτω ἀπ' αὐτές τίς συνθήκες πού ζοῦσαν οἱ Ἑλληνες, τήν ἀβεβαιότητα καί τούς κινδύνους, ξεπήδησε ἡ ἀδήριτη ἀνάγκη, νά δημιουργηθεῖ, στό διάστημα τῆς τουρκοκρατίας, ἀνάμεσά τους μία ἄγνωστη ὡς τότε τάξη: οἱ ἀρματολοί καί οἱ κλέφτες, οἱ ὅποιοι, γιά νά ζήσουν, ἐλήστευαν τούς κατοίκους τῶν πόλεων καί τῶν χωριῶν, ἀλλά χτυποῦσαν κι ἐκδικιόντουσαν τούς τυράννους καί τούς συνεργάτες τους¹⁰. Παρόμοια τάξη μέ τούς ἀρματολούς καί τούς κλέφτες δημιουργήθηκε στή θάλασσα. Εἶναι Ἑλληνες κουρσάροι τοῦ Αἰγαίου, οἱ ὅποιοι τόσους ἀγῶνες διεξήγαν ἐναντίον τῶν Τούρκων καί τόσες ὑπηρεσίες πρόσφεραν στόν Ἀγῶνα¹¹. Ἐκτός ἀπό τόν περίφημο κλέφτη ἀπό τό χωριό Γιαννωτά τοῦ Ὀλύμπου Νικοτσάρα, ἔδρασαν στήν περιοχή τῶν Σερρῶν, κατά τήν προεπαναστατική περίοδο, ὁ Καζαβέρνης¹³, τοῦ ὁποίου τή γενναιότητα τραγουδᾷ ἡ δημοτική μούσα, ὁ Κ. Λαχανάς καί ὁ Τσέλιος Ρουμελιώτης¹⁴, ὁ ὅποιος δροῦσε κυρίως στήν περιοχή τοῦ Μενιοκίου ὄρους.

Ἡ πόλη τῶν Σερρῶν ἐδεινοπάθησε κατά

τή διάρκεια τῆς τουρκοκρατίας, καί οἱ Σερραῖοι διώχθηκαν καί βασανίστηκαν. Εἶναι χαρακτηριστικά καί τραγικά αὐτά πού ἀναφέρονται στό *Χρονικό τῶν Σερρῶν* τοῦ Παπασυναδινοῦ, τό ὁποῖο ἀποτελεῖ σημαντικό κείμενο τοῦ 17ου αἰῶνα καί ἀξιόλογη μαρτυρία γιά τήν ἱστορία τῶν Σερρῶν. «† ζρς': Ἐκαψαν οἱ Τούρκοι τόν Πάτρουλα εἰς τό σανηδόφωρον δι' αἰτίαν τοιαύτη: Μέ τό νά ἦταν μέ τόν Μιχαήλ βοιθῶδα εἰς τήν Βλαχίαν καί ἤχεν ἐγλητώση κάπιον Τούρκον Σεριώτη συντοπήτην του ἀπό τόν θάνατον. Καί ὅταν ἤλθεν εἰς τάς Σέρρας ἐπῆγεν εἰς τό παζάρι καί ἶδεν τόν Τούρκον καί τοῦ ἔδωσεν γνῶρα, τάχα τό πῶς εἶναι αὐτός ὁ εὐεργέτης τῆς ζωῆς του, ὡς νά τόν εὐχαρηστίση, πολλά. Καί αὐτός ὁ σκλύλος καί ἀσεβεῖς ἔκαμεν τό ἐναντίον. Καί ἐπῆγεν εἰς τούς καφενέδες καί ἐφώναξεν μεγάλη τῆ φωνῆ καί λέγη: Ἐλάτε νά ἰδῆτε ἔναν ἀσεβεῖ καί ἰτζελάτην τῶν Τουρκῶν, τοῦ Μιχαήλ ἄνθρωπος ὁποῦ εἰς τήν Βλαχίαν ἤχεν ἐνοῦ ἐμῆρη γυναῖκα. Καί ἔτζη ὡς τό ἄκουσαν ὅλοι οἱ Τούρκοι ἐγιναν ὡσαν λησαροί. Καί ἐπάτησαν τό σπήτην του καί πολλά κακά ἔκαμαν εἰς αὐτόν καί εἰς τά ὑπάρχοντά του, διότι ἦταν ὑπέρπλουτος. Τέλος πάντων τόν ἔκαυσαν. Καί τίς διηγῆσετε τά ὅσα κακά ἔκαμαν εἰς αὐτόν τόν ἄθλιον. Καί ἤχαν δεμένα τά χαίριά του, καί αὐτός: Μῆν μέ δένετε, ἐγώ μοναχός σεβένω εἰς τήν φλώγα. Καί ἔτζη αὐτοθελήτως ἐπήδησεν μέσα εἰς τήν μέσιν τήν φλώγα. Καί τόσον ἔβαλαν περισσά ξύλα καί κληματζήδες καί ἔστεκαν ὅλοι οἱ Τούρκοι τρωγῆρου, ἔως οὐ ἐκάικεν ὅλος καί δέν ἀπόμηνεν οὐδέ κόκαλον ἀπ' αὐτόν. Καί μετά ταῦτα ἤλθεν μέγας ἀνεμοστρόφυλος καί ἐσκώρησεν ὅλην τήν στάκτην καί δέν ἐμηνεν τίποτες. Καί ἔτζη γεναιῶς ὑπόμηνεν ὡς εὐσεβεῖς χριστιανός καί ἔλαβεν τόν στέφανον τῆς μαρτυρίας καί πάγη ἡ ψυχή του μετά τῶν ἁγίων. Αἰωνία του ἡ μνήμη. Καί ἦτον ἄνθρωπος καλός, ξυρός, λυγρός, καί μοροσπανός. Καί οἱ χριστιανοί εἰς μεγάλην στενωχωρίαν ἦταν ἀπό τούς Τούρκους, διότι πᾶσα ἔναν κυαφήρην ἔκραζαν. Ἐτζη

τό ἐμάθαμεν καί τό ἐπιστάθην ἀπό εὐλαβῶν χριστιανῶν, τό πῶς ἐτζη ἐσυνεύην τό πρᾶμμα»¹⁵.

Ἄλλά δέν εἶναι τό μοναδικό περιστατικό. Ὁ Παπασυναδινός μᾶς ἀποκαλύπτει:

«† Ζριβ': Ἐπαλούκουσαν οἱ Τοῦρκοι τόν Μανόλη τόν Μποσταντζόγλη τόν σκευοφύλακα, κατάγναδα εἰς τό σπήτην του εἰς τήν Κλοποδίτζα δι' αἰτίαν τιαύτην: εἰς τήν στραταν τοῦ Γιαϊλάν εὐρέθηκαν Τοῦρκοι σκοτωμένοι. Ἐδῆ ἄλλος δέν τούς ἀσκώτοσεν, μόνον οἱ χριστιανοί ὁποῦ ἔχουν τά τηστήρια καί ἐτζη ἐκείνην τήν ἀργατηνήν ἔκαμαν καυγάν εἰς τό καπιλιον καί εὐγένη ὁ κύρ Μανόλης νά ἰδῆ καί διαβόλου πηρασμός ἐρχετε μίαν πέτρα καί τόν κτηπᾶ εἰς τό κεφάλη καί τόν ξεραχῶνι. Καί ἐτζη τό ταχῶ ὡσάν τόν ἴδαν οἱ Τοῦρκοι ξεραχωμένον, εἶπαν αὐτου καί ἡ μαρτυρία τό πῶς αὐτός εἶναι ὁ κανλής. Καί ἐτζη τόν ἄρπαξαν ὡς ἄγριοι θύρες καί τόν ἔκριναν. Τέλωσ πάντων τόν ἀποφάσισαν καί συντζήλι τόν ἔκαμαν ὅτι νά τόν παλουκώσουν. Καί πολλοί τινές τόν εἶπαν ὅτι: Ἐλα γίνου Τοῦρκος καί ἡμεῖς νά σέ γλητόσωμεν. Καί αὐτός τούς ἔβριζεν καί σκύλους καί ἀπίστους τούς ἔλεγεν. Καί ἐτζη τόν ἐπαλούκωσαν. Καί ἀπό πάνω ἀπό τό παλοῦκι πολλά τούς ὄνειδοῦσεν καί τούς ἔβριζεν καί αὐτοί μὴ δυνάμενοι ὑποφέρουν ταῖς βρησές, ὁποῦ ἐπήγενεν ἡ γλώσσα του ὡσάν τό χελιδόνι, ἐκρέμασάν τον ἐτζη μέ τό παλοῦκι. Καί ἀνεπαύθη ἐν Κυριῶ καί πάγη ἡ ψυχὴ του μετά τῶν μαρτύρων, διότι ὑπόμηνεν δύο μαρτύρια καί ἔλαβεν δύο στέφανα καί ἐγινεν νέος μάρτυρας. Αἰωνία του ἡ μνήμη. Καί ἔρειξαν τό κορμάκην του χαμηλά καί ἔστεκεν τρεῖς ἡμέρες ἄθαρτω. Καί τινές εὐλαβοῖς χριστιανοί ἴδαν καί ταῖς τρεῖς νύχτες πρὸς τό μεσονύχτιο, ὁποῦ ἔφεγγεν μέγα φῶς εἰς τόν τόπον τῆς καταδίκης του. Καί ἦτον ἕνας μέγας πλάτανος καί ἀπό ἐκεῖνον τόν ἐκρέμασαν καί πάραυτα ἐξυράνθη. Ὅμοιος καί ὅσοι Τοῦρκοι ἐψευδομαρτύρησαν, ἄλλοι μετά ταῦτα ἐτυφλάθηκαν καί ἄλλοι ὑπό χήσειμ βασιλέως ἀπέθαναν. Καί τόσος φόβος καί τρόμος ἐγίνη εἰς τούς

χριστιανούς καί δέν εὐγενεν ἔξω εἰς τό παζάρι κανείς, δύο καί τρεῖς ἐβδομάδες. Καί ἐάν ἐκεῖταζαν ποθές κανέναν χριστιανόν, τά δόντια τους ἔτριζαν καί ἀπίστους καί σκύλους τούς ἔλεγαν καί ὄλοι διὰ τό σπαθὶ ἦστε. Καί τίς διηγῆσετε τά ὅσα κακὰ ἔκαμαν εἰς τούς ταλέπορους χριστιανούς. Καί αὐτός ὁ κύρ Μανόλης ἦτον καλόφωνος καί ἔψαλεν εἰς τήν Μητρόπολην: ἄνθρωπος θεωρητικός, ἔμορφος, μαυρογένης. Ἄμῃ ἦτον πολλά ἀψῆς καί ἦχεν καί μερικῶ πῖσμα. Αἰωνία του ἡ μνήμη»¹⁶.

Ὁ Παπασυναδινός συνεχίζει τήν ἀποκαλυπτική καί τραγική μαρτυρία του γιά τά δεινά τῶν Ἑλλήνων:

«† Ζρκε': Ἐν μηνί Μαρτίῳ, τῆς Ἀκαθήστου, ἐτούρκεσαν τόν Ἀμοριανόν τόν Τεμερούτογλη τόν σκευοφύλακα δι' ἔτιαν τιαύτη: Ἀγόραζεν σουπές ἀπό Τοῦρκον ἡ ὀκὰ δώδεκα καί αὐτός τόν ἔδιδεν δέκα καί λέγη: Μὴν τά πουλῆς ἐπειδὴ δέν σέ εὐγένη καί εἶναι καί χριστιανηκῶ φαγή. Καί οἱ Τοῦρκοι τό ἐγύρισαν ἀλέος, τό πῶς εἶπεν τόν Τοῦρκον ὁποῦ τά πουλῆ χριστιανόν καί ἐσύκωσαν δόγμα μεγάλω καί ἐγίνη σύγχησις καί ταραχὴ καί φόβος μέγας. Καί τόν ἔκριναν καί ὁ κριτής τόν ἔκαμεν ταζήρι καί τόν ἔδηρεν. Ἐπειτα τόν ἄφησεν. Ἄμῃ οἱ Τοῦρκοι δέν τόν ἄφησαν, μόνον τόν ἤφεραν εἰς τό τρανώ τό τζιαμη εἰς τό τζιαρσή καί τόση Τοῦρκοι ἐμαζώχθησαν πάραυτα ὅτι δέν ἦχαν μέτρος. Καί ἐτζη τόν ἐβάρεσαν ἕνα δύο μαχερές καί ἤθελαν νά τόν τελετεήσουν. Καί ἕνας ἀπό τήν μέσιν τους τούς ἐφώναζεν καί λέγη ὅτι: Ἐγίνην Τοῦρκος ἐγίνην, μόνον ἀφήσετέ τον. Καί ἐτζη τόν ἄφησαν. Ἐδά πέ καί ἐσύ, ὦ ἄνθρωπε, ὅτι δέν γίνωμε Τοῦρκος διὰ νά τελειωθῆς ἀπάνου εἰς μίαν στρυγμῆν. Ἄμῃ ἐμούλοζεν. Ὡ εἰς τήν δυστυχίαν του, κάλιον ἦτο νά μὴν ἦχεν γεννηθῆ. Καί ἐτζη τόν ἐτούρκεσαν καί πάραυτα τόν ἐσουνέτησαν. Καί ἡ ταλέπωρη γυναῖκα του ἔκρυπεν τά παιδιά του τάχα ὡς..... μέ πολλή σφύξι ἤφεραν... τά [π]αιδιά καί τά ἐτούρκεσαν. Ἄμῃ τόν τρανήτερόν του υἱόν δέν τόν ἐτούρκεσαν, τόν Κομνηανάκην, μόνον τόν

ἄφησαν ὡς ὅτι ἦτον νόμου ἡλικίας ὡς ἱζ' χρονῶν. Καί τό Πάσχα ἔκαμαν ντουναμάν οἱ τούρκοι καί ἐσυριάνησαν τά παιδιά ὄλον τόν Κουλάν καί εἰς ὄλον τό Κάστρον. Καί μεγάλη λύπη ἔγινεν εἰς ὄλους τούς χριστιανούς, τό πῶς δέν ἐστάθειν ἀνδρίως εἰς τήν πίστην του ἀπάνου εἰς μίαν στυγμή ὡσάν τόν Πάτρουλα καί ὡσάν τόν κῦρ Μανόλην, νά γένη..... ὁ ταλέπορος ἄρπαγος, ἡβρηστής, ἄδικος καί διά ταῦτα καί τά τιαῦτα τόν ἐγκατέλειπεν ὁ θεός καί ἔνα-Ἰμεν Τούρκος κε' χρόνος. Καί δέν ἐσοφρονήστην νά φύγη μέσα εἰς τά Ρωμέκα ἢ ἀλλοῦ ποθές. Καί ἐγέρασεν καί ἐξάρωσαν τά δάκτυλα τῆς χειρός του καί ἀστένησεν περισσά καί ἐγίνην κουβάρη καί μέ πολλῶν ὀδεῖνον ἀπέθανεν ὁ ἄθλιος καί ταλέπορος. Κριμα εἰς αὐτόν τόν κακορίζηκον. Καί ἦταν ὡς π' χρονῶν»¹⁷.

Ἄλλη μιά δολοφονία Ἑλληνα ἀπό Τούρκους ἀναφέρει στό πολύτιμο καί σπουδαιότατο *Χρονικό τῶν Σερρῶν* ὁ Παπασυναδινός:

«† Τῷ αὐτῷ χρόνῳ Δικεμβρίῳ κε' τοῦ Χριστουγέννων, ἐσκώτισαν τόν Παπακρήτον εἰς τά Ἀμπέλια. Καί ἦξεν ἐνορία τόν Ἅγιον Νικόλαον τούς Μποσταντζήδες καί τά χωρία τό Μερτάκη καί τό Μετόχη. Καί τοῦ Χριστοῦ ἤρχονταν ἀπό τήν χῶραν μέ κουλήκια καί μέ πλάτες καί τόν ἀπάντησεν ἕνας Τούρκος καί τόν ἐγύρευεν πλάτην καί αὐτός ἠνατζής δέν τόν ἔδωσεν καί ὁ Τούρκος τόν ἔδειρεν καί ἐπῆρεν τό σπαθὴν του καί τό τζεπκένην του. Ἄφες τον ἐδά. Ἄμῃ τρέχη κατόπην του μεθησμένος καί τόν πολεμά μέ τό χιῶνι καί ὁ Τούρκος γυρίζη καί εὐγάζη τό σπαθὴν του καί τόν κόφτη ὡσάν τό κριάρη· καί τό ταχὴ ἤφεραν τό πτώμα του εἰς τό Κάστρον καί τόν ἔθαψαν εἰς τήν Βλαχέρνα.

Καί ἦτον ὡς λ' χρονῶν ἄνθρωπος· ποληγένης, μακριγένης καί μαυρογένης· ἔμορφος. Ἄμῃ ἦτον κρασοπινάς, ροδιάρης, μαχεροευγάλης· καί πολλές βολές ἦξεν δειρῆ τόν πατέραν του καί ὁ πατέρας του ὄλον ἕναν τόν ἐκαταροῦνταν. Ἦτον καί ἀγράμματος καί ἀπέδευτος¹⁸».

Ἡ περίοδος τῆς τουρκοκρατίας ἦταν ὀδυνηρή γιά τούς Σερραίους, ὅπως καί γιά ὄλους τούς Ἑλληνας¹⁹. Ἀντιμετώπιζαν διωγμούς, κατατρεγμούς, καταπίεσεις, ἀρρώστιες, δολοφονίες. Ὅμως σ' αὐτὴ τήν πολύπαθη πόλη βρῆκαν καταφύγιο – ὅπως κατὰ τήν ἐπανάσταση τοῦ 1821 στήν Ἐρμούπολη – οἱ καταδιωκόμενοι Ἑλληνας, οἰκογένειες ἀρματολῶν καί κλεφτῶν²⁰, ἀγωνιστές τῶν ἐπαναστάσεων καί τῶν ἐπαναστατικῶν κινημάτων τῆς Τραπεζούντας, τοῦ Μωριά, τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδας καί τῆς Ρούμελης, τῆς Θεσσαλίας, τῆς Ἠπείρου καί τῆς Μακεδονίας, ἐγκατεστάθησαν στίς Σέρρες γιά ν' ἀναπτύξουν τή δική τους κοινωνική καί ἐθνική δραστηριότητα. Οἱ καταδιωκόμενοι Ἑλληνας ἀποτελέσαν τούς οἰκιστές τῶν Σερρῶν σέ μιά ἐποχή, πού οἱ διωγμοί τῶν Τούρκων καί τό παιδομάζωμα²¹ δημιούργησαν πολλά προβλήματα στόν ἐλληνικό πληθυσμό²². Ἦταν μιά δύσκολη ἐποχή γιά τίς Σέρρες ὁ 16ος αἰώνας, κατὰ τόν ὁποῖον οἱ Σερραῖοι ἔβλεπαν πολύ εὐνοϊκά τά ἐπαναστατικά κινήματα πού κάθε τόσο ξεσποῦσαν σέ διάφορες περιοχές τῆς Ἑλλάδας καί προσεχτικὰ προετοιμάζονταν. Παρά τούς κινδύνους πού διέτρεχαν ἀπό τούς Τούρκους ὀργάνωσαν τό ἐμπόριό τους καί τή γεωργία τους. Ἡ εὐφορῆ πεδιάδα τῶν Σερρῶν, τῆς ὁποίας ἡ μισή ἔκταση μένει ἀκαλλιέργητη, παράγει μεγάλη ποσότητα θαμβακιοῦ, καί οἱ Σέρρες σύντομα μεταβάλλονται, ἀπό ἀγροτική καί κτηνοτροφική περιοχή, σέ μεγάλο ἐμπορικό κέντρο. Συνδέονται ἐμπορικῶς μέ τό Βελιγράδι, τήν Κωνσταντινούπολη καί τή Βιέννη, στήν ὁποίαν εἶχαν ἐγκατασταθεῖ μεγάλοι Σερραῖοι ἔμποροι²³, οἱ ὁποῖοι διατηροῦσαν καταστήματα καί στήν πόλη τῶν Σερρῶν. Ἡ τάξη καί ἡ ἀσφάλεια τήν ὁποίαν ἔχει ἐξασφαλίσει ὁ ἰκανός, Ἀλβανός τό γένος, δίκαιος διοικητής τῆς Ἰσμαήλ - μπέης, ἔχει συντελέσει στήν ἐμπορική ἀκμὴ τῆς πόλης, στήν εὐημερία τῶν κατοίκων τῆς καί στή σημαντική αὔξηση τοῦ πληθυσμοῦ τῆς. Οἱ Σέρρες εἶναι ἀρκετά μεγάλη πόλη. Ἐχει 25-30.000 κατοί-

κους. Ἐκ τῶν αὐτῶν 12-15.000 εἶναι Τοῦρκοι καί οἱ ὑπόλοιποι χριστιανοί. Ὑπάρχουν καί λίγοι Ἑβραῖοι²⁴. Τόν ἴδιο ἀριθμό πληθυσμοῦ, 30.000 κατοίκων κατά τά τέλη τοῦ 18ου αἰῶνα, διαπίστωσε καί ὁ Γάλλος περιηγητής Felix Beaujour²⁵. Ἀλλά καί ὁ Ἀδριανός Βάλβι²⁶ βεβαιώνει στή *Γεωγραφία* του τόν ἴδιον ἀριθμό πληθυσμοῦ:

«ΣΕΡΡΑΙ (Φέρραι), ἰκανῶς μεγάλη πόλις, παρά τήν ὑπώρειαν βουνῶν, πρὸς ἀνατολάς τῆς λίμνης Ταχίνου, ἀκμάζει διὰ τὰ ἐργοστάσια βαμβακίνων καί μαλλίνων ὑφασμάτων καί τοῦ ταβάκου, καί εἶναι κέντρον τῆς βαμβακοεμπορίας εἰς τήν εὐρωπαϊκὴν Τουρκίαν, ἀποστέλλουσα κατ' ἔτος ὑπὲρ τὰς 50.000 θάλας εἰς Αὐστρίαν καί Γαλλίαν. Τόν χειμῶνα οἱ κάτοικοι εἶναι 30.000 ψυχαί, οἱ ὅποιοι τὸ θέρος ἡμισετεύονται διὰ τόν νοσῶδη ἀέρα, ὅστις ἀναγκάζει τοὺς εὐκατάστατους νά καταφεύγουν εἰς τὸ πλησιόχωρον ὄρος Ἐγρισοῦ, ὅπου ἕκ τινων ἐνιαυτῶν ἐγεννήθη νέα πόλις. Αἱ Σέρραι εἶναι καθέδρα Μητροπολίτου καί ὑπόκειται εἰς Βέην, ὅστις εἶναι εἰς ἀπὸ τοὺς ἰσχυροὺς τιμαριώτας τῆς Τουρκίας, εὐρίσκονται ἐδῶ ἀρχαιοτέρες τινές καί μάλιστα εἰς τήν ἀρχαίαν ἀκρόπολιν τῆς. Ἔχει δέ ἡ πόλις μολυβδοσκεπάστον ἀρχαῖον Ἀρχιεπισκοπικὸν ναόν τῶν Ἁγίων Θεοδώρων, καλῶς διατηρούμενον Ἑλληνικὸν γυμνάσιον μέ μικρὰν βιβλιοθήκην καί ἀλληλοδιδασκατικὸν σχολεῖον»²⁷.

Καί ὁ Bouillet στό λεξικὸ τοῦ ἀναφέρεται στὶς Σέρρες: «Σέρραι: πόλις μεγάλη τῆς Α. Μακεδονίας, (βιλαέτιον Θεσσαλονίκης), παρά τόν ποταμὸν Στρυμῶνα, ἐν τῷ μέσῳ μεγάλης καί εὐφορωτάτης πεδιάδος, μέ ἐκτεταμένον ἐμπόριον, καπνῶν ἰδίως καί θάμβακος, ἑλλην. σχολεῖα ἄριστα, ἀξιόλογον βιομηχανίαν καί 35.000 κατοίκους, ὧν τὸ 1/3 Ἑλληνας»²⁸.

Ὁ Βακαλόπουλος μᾶς δίνει καί μιὰν ἄλλη γενικότερη εἰκόνα πληθυσμιακῆς τῆς Μακεδονίας στὰ τέλη τοῦ 18ου αἰῶνα: «Ἔτσι ἡ Θεσσαλονίκη τὴν ἐποχὴ αὐτὴ ἀριθμεῖ 60.000 κατοίκους, ἡ Ἐδεσσα 12.000, ἡ Βέροια 8.000, τὰ Γιαντισὰ 6.000, οἱ Σέρρες

30.000 καί ἡ Καβάλα 3.000»²⁹. Καί ὁ λόγος εἶναι σαφής. Ὁ πλοῦσιος κάμπος τους, ἡ ξακουστὴ τότε καί τώρα πεδιάδα τους. «Οἱ Σέρρες βρίσκονται μέσα στὴν ὁμώνυμη πεδιάδα, πού εἶναι ξακουστὴ γιὰ τὴν εὐφορία τῆς καί πηγὴ εὐημερίας γιὰ τόν τόπο. Σημαντικὴ εἶναι ἡ παραγωγή τοῦ σιταριοῦ»³⁰. Μά καί ὁ Ἀδριανός Βάλβι ἀναφέρει ὅτι ἡ πόλις τῶν Σερρῶν ἔχει «ικανὴ βιομηχανία» στὴν ὁποίαν «κατασκευάζουν ὠραῖα Μαροκινά, κουρδουβὰνα καί δέρματα» καί τίς θεωρεῖ «ἀξιόλογη ἐμπορικὴ πόλις»³¹. Πράγματι, ἦταν «ἀξιόλογη ἐμπορικὴ πόλις». Ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς ἀδελφούς Δούμπα, τὸν Ἐμμανουὴλ Παπά καί ἄλλους Ἑλληνας μεγάλους ἐμπόρους ἐξαγωγεῖς, «ὁ οἶκος Στάρεμπεργ, ἐνδιαφέρεται κυρίως γιὰ τὸν καπνὸ καί τὸ βαμβάκι, πού εἶναι τὰ πῖο σπουδαῖα προϊόντα τοῦ ἐξαγωγικοῦ ἐμπορίου τῆς Θεσσαλονίκης. Οἱ ἐργασίες τοῦ Στάρεμπεργ πηγαίνουν καλά, γιὰ τὸν βλέπομε στό τέλος τοῦ 18ου αἰῶνα, νά ἔχει ἰδρύσει πρακτορεῖα στὶς Σέρρες, στὴ Λάρισα καί σ' ὅλη τὴ Θεσσαλία»³². Τὸν πλοῦσιο ὁμως κάμπο τῶν Σερρῶν τὸν ἐκμεταλλεύονταν οἱ Τοῦρκοι ἀγάδες τῆς περιοχῆς, οἱ ὅποιοι εἶχαν σχεδὸν τὸ μονοπώλιο³³. Οἱ βαμβακοφυτεῖες ἀνῆκαν σ' αὐτοὺς καί κυρίως στὸν Ἰσμαὴλ πασὰ τῶν Σερρῶν³⁴. Τὸ βαμβάκι ἀποτελοῦσε τὸ πῖο πολὺτιμο, μαζί μέ τὸν καπνὸ, ἀπὸ τὰ ἐξαγωγίμα προϊόντα τοῦ σερραϊκοῦ κάμπου. Ἡ παραγωγή τοῦ βαμβακιοῦ εἶναι πολὺ σημαντικὴ³⁵: «Τὸ βαμβάκι, τὸ γνωστὸ στό ἐμπόριο μέ τὸ ὄνομα βαμπάκι τῆς Θεσσαλονίκης, συγκεντρώνεται ἀπὸ τὴν περιφέρεια τῶν Σερρῶν. Οἱ Σέρρες εἶναι μιὰ πόλις τῆς Μακεδονίας, φημισμένη σὲ ὅλη τὴν Εὐρωπαϊκὴ Τουρκία γιὰ τὸ πλοῦσιο ἐμπόριό τῆς»³⁶. Οἱ ἀγάδες πού κρατοῦν στὰ χέρια τους τὸ μονοπώλιο τοῦ βαμβακιοῦ εἰσπράττουν ἀπὸ τοὺς ὑποτελεῖς τους τὴν δεκάτη³⁷. Στὰ τέλη τοῦ 18ου αἰῶνα οἱ Σέρρες ἀκμάζουν ἐμπορικῶς, «εἶναι ἡ κοινὴ ἀγορὰ, ὅπου πηγαίνουν τὸ χειμῶνα κάθε Κυριακὴ οἱ ἀγρότες ἀπὸ ὅλη τὴν κοιλάδα»³⁸. Τὸ ἐξαγωγικὸ ἐμπόριο, ἰδίως τοῦ βαμβακιοῦ, εἶναι πολὺ με-

γάλο³⁸. «Μόνο οί Γερμανοί έμποροι εξάγουν 30.000 μπάλες τό χρόνο, οί Γάλλοι 12.000. Στή Βενετία εξάγονται 4.000, στό Λιθόρνο 1.500 καί άλλες τόσες στή Γένοβα. Δύο φορτία στέλνονται στό Λονδίνο καί ένα στό Άμστερνταμ. Μέ λίγα λόγια, εξάγονται 50.000 μπάλες, αξίας 5.000.000 πιάστρων»³⁹. Τό βαμβάκι άποτελεϊ τήν πιό αξιόλογη παραγωγή τής πεδιάδας τών Σερρών. Ή συγκομιδή του ύπολογίζεται σέ 70.000 μπάλες καί ή κάθε μπάλα ζυγίζει 100 περίπου όκάδες καθαρού βαμβακιού. Ή τιμή του ποικίλλει άπό 80 ως 160 άσπρα τήν όκά, άνάλογα μέ τήν ποιότητά του⁴⁰. Τά δικαιώματα του σουλτάνου επάνω στό βαμβάκι περιορίζονται σέ ένα παρακράτημα ενός άσπρου τήν όκά, πού πληρώνεται στίς Σέρρες, καί σ' ένα τελωνειακό δασμό 1,50 άσπρου πού πληρώνεται στή Θεσσαλονίκη, «όταν ή εξαγωγή γίνεται διά θαλάσσης». Ό μπές τών Σερρών δικάζει τελεισίδικα κάθε διαφορά πού θά προκύψει άνάμεσα στον πωλητή καί τόν άγοραστή⁴². Στίς Σέρρες ύπήρχε έργοστάσιο τό όποιο έφτιαχνε χοντρά ινδικά ύφάσματα, πού τά χρησιμοποιούσαν για κάλυμμα στους τουρκικούς σοφάδες.

Έτσι λοιπόν οί Σέρρες κατανάλωναν 10 έως 1.200 μπάλες τό χρόνο⁴². Οί άγοραστές του βαμβακιού παραγγελιοδόχοι, έγκατεστημένοι στίς Σέρρες, ή έμπορομεσίτες άπεσταλμένοι άπό τούς έλευθερους έμπόρους τής Θεσσαλονίκης. Οί έμπορομεσίτες αυτοί, έπρεπε νά είναι έφοδιασμένοι, μέ μεγάλα κεφάλαια, γιατί ήταν ύποχρεωμένοι νά πληρώνουν, πριν άπό τήν παράδοση, τά τρία τέταρτα του βαμβακιού πού πήραν ως προκαταβολή⁴³. Αυτός ό τρόπος άγοραπωλησίας είχε ευεργετικά άποτελέσματα για τήν ανάπτυξη του έμπορίου στίς Σέρρες κατά τά τέλη του 18ου αιώνα. Οί έμποροι άγόραζαν τό έμπόρευμα χωρίς νά τό δούν καί πήγαιναν στά χωριά μόνο για νά τό συσκευάσουν καί νά τό φορτώσουν σ' άμάξια. Ό τρόπος αυτός τής συναλλαγής βοήθησε νά γίνονται τεράστιες άγοραπωλησίες χωρίς μεσίτη, χωρίς γραπτές συμ-

φωνίες, χωρίς έγγυήσεις, αλλά μόνο μέ προφορικές συμφωνίες, οί όποίες εκτελούνταν πάντοτε πιστά⁴⁴. Εϊς τήν έμπορική άκμή τών Σερρών αναφέρεται καί ό Ευάγγελος Γ. Στράτης: «Κατά τάς άρχάς του 19ου αϊώνος ό τότε ισχυρός καί δικαίος διοικητής τής πόλεως Ίσμαήλ-μπές⁴⁵, Άλθανός τό γένος, διά τής ικανότητος αυτού καί τής ευθιδικίας ενεκαίνισεν έν Σέρραις μοναδικήν εποχήν άκμης καί ευημερίας»⁴⁶. Στό μπέη τών Σερρών αναφέρεται καί ό Πέτρος Θ. Πέννας, για νά τονίσει τή συμβολή του στην έμπορική καί οικονομική ανάπτυξη τών Σερρών: «Μέ μίαν σταθεράν καί φρόνιμον διοίκησιν, πλουτίζων διαρκώς καί περισσότερον, ό Ίσμαήλ κατώρθωσε όχι μόνον νά συγκρατη τήν τιμή, αλλά καί νά προσελκύη εις τήν πόλιν τών Σερρών πλήθος εμπόρων καί κυρίως εξ εκείνων οί όποιοι ειχαν καταστήματα εις Βιέννην καί νά προστατεύση τήν βιομηχανίαν των. Έξ άλλου ό Ίσμαήλ έδέχετο εις τήν πόλιν καί τήν περιοχήν του πλην τών εμπόρων καί όλους εκείνους τούς όποιους ή τυραννία του Άλη πασά τών Ίωαννίνων ήνάγκαζε νά εγκαταλείψουν τά μέρη των καί νά ζητήσουν άσυλον καί προστασία εις τήν υπό τήν έξουσίαν του περιοχήν»⁴⁷. Ό Νικόλαος Κ. Κασομούλης τόν χαρακτηρίζει ευπροσήγορο, πού έλκει μεγάλους καί μικρούς μέ τήν ειλικρίνειά του⁴⁸: «Ευπροσήγορος ό Ίσμαήλ μπές εις Όθωμανούς καί Χριστιανούς, μεγάλους καί μικρούς, διά τής ειλικρίνειάς του έλκυεν όλους τούς αγιάνηδες⁴⁹ άπό τά περίξ τών Βοδενών μέχρι τής Άνδριανουπόλεως, καί άπό τό Άγιον Όρος μέχρι του Νισίου Σερβίας καί συνόρων του Σκόδρα πασιά, μέ τό γλυκό τής διοικήσεώς του. Άφού ευτύχησεν νά συγκεντρώση όλους τούς έμπόρους τών άλλων μερών υπό τήν σκέπη του, επαρουσιάσθη έπειτα καί δυνατώτερος (κατά τήν δύναμιν) καί φόβητρον πολιτικών⁵⁰ εις τήν Αύλην τήν όθωμανικήν διά τόν Άλη πασιά»⁵¹.

Ή έμπορική αυτή άκμή τών Σερρών κράτησε ως τό 1830⁵².

Ὁ Πέτρος Θ. Πέννας⁵³ ἀποδίδει τὴν ἀνάπτυξη τοῦ ἐμπορίου καὶ τοῦ πληθυσμοῦ τῶν Σερρῶν κατὰ μεγάλο μέρος στὸν Ἰσμαήλ Μπέη. Δέν νομίζω πὼς ἡ γνώμη αὐτὴ εἶναι ἀπόλυτα σωστὴ. Ὅτι συνέβαλε μὲ τὴν πολιτικὴ του, εἶναι βέβαιο. Ἄς μὴν ξεχνᾶμε ὁμῶς ὅτι ὁ ἴδιος ὁ Πέννας, παραπέμποντας στὸν Cousinery⁵⁴ ἀποδέχεται ἐμμέσως, πλὴν σαφῶς, τοὺς ἀποδιδόμενους στὸν Ἰσμαήλ χαρακτηρισμούς τοῦ τυράννου καὶ τοῦ ἄρπαγα⁵⁵. Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ ἐμπορίου στὶς Σέρρες ὀφείλεται, κατὰ τὴν ταπεινὴ μου γνώμη, στὴ μεγάλη ζήτηση πού εἶχε τότε τὸ θαμβάκι καὶ στὴ δραστηριότητα τῶν ξένων καὶ ἑλληνικῶν ἐμπορικῶν οἰκῶν γιὰ τὴν ἱκανοποίηση τῶν συμφερόντων τους. Ἡ ἐμπορικὴ παρακμὴ τῶν Σερρῶν μετὰ τὸ 1831 ὀφείλεται στὴν ἀνάπτυξη τῶν θαλασσιῶν συγκοινωνιῶν, γεγονός πού κατέστησε τὴ Θεσσαλονικὴ σπουδαῖο ἐμπορικὸ κέντρο τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Θὰ πρέπει ἀκόμα νά σημειώσω πὼς στὴν τεράστια ἀνάπτυξη τῆς εὐρωπαϊκῆς βιομηχανίας καὶ στὴν αὔξηση τῶν ἐξαγωγῶν τῆς στὶς περιοχῆς τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας ὀφείλεται ἡ πτώση τῆς βιομηχανίας τῶν Σερρῶν καὶ ἡ ἐξαφάνιση πολλῶν συντεχνιῶν τῆς πόλης⁵⁶.

Ἡ οικονομικὴ καὶ ἐμπορικὴ ἀνάπτυξη τῆς πόλης τῶν Σερρῶν, ἡ δημιουργία βιομηχανιῶν καὶ διαφόρων ἐργαστηρίων, ἡ σύσταση συντεχνιῶν, ἡ αὔξηση τῆς παραγωγῆς τῆς εὐφορῆς πεδιάδας, καὶ ἰδιαίτερα τοῦ θαμβακιοῦ, ἡ ἐμπορικὴ ἐπικοινωνία τῆς μὲ τὴν Εὐρώπη καὶ ἰδιαίτερα μὲ τὴν Αὐστρουγγαρία, εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα ν' ἀναπτυχθοῦν οἱ Σέρρες, ὅσο καμιὰ ἄλλη πόλις τῆς Μακεδονίας, πολιτιστικῶς: «Οἱ Σέρρες ξεχωρίζουν κατὰ τὸ 18ο αἰῶνα ἀπὸ τίς λοιπές πόλεις τῆς Μακεδονίας»⁵⁸. Πραγματικά οἱ Σέρρες συνδύασαν θαυμάσια, ὅπως ἡ Ἐρμούπολη ἀργότερα, τὸν Κερδῶ καὶ τὸν Λόγιο Ἐρμῆ. Σιγά-σιγά, γιατί ὁ δυνάστης ἦταν σκληρὸς καὶ ἀδίστακτος, κατὰ τὴ διάρκεια τῆς τουρκοκρατίας κατέστησαν τὸ σπουδαιότερο ἐκπαιδευτικὸ κέντρο τῆς ἀνατολικῆς Μακεδονίας καὶ ὡς τέτοιο διατηρήθηκαν μέχρι τίς

ἀρχές τοῦ αἰῶνα μας⁵⁸. Δέν ἔχομε σαφεῖς πληροφορίες ἂν ὑπῆρχε κάποια μορφῆς παιδεία στὶς Σέρρες ἀπὸ τὴν ὑποδούλωσή τους στοὺς Τούρκους ὡς τίς ἀρχές τοῦ 17ου αἰῶνα⁵⁹.

Πάντως δέν θὰ ἔπρεπε νά λειτουργοῦσαν σχολεῖα⁶⁰. Τὸ πιθανότερο εἶναι ὀρισμένοι δάσκαλοι καὶ γραμματισμένοι παπάδες καὶ καλόγεροι νά δίδασκαν κρυφά σέ παιδιά, τὰ ἑλληνικὰ γράμματα⁶¹. Ὁ 17ος αἰῶνας ὑπῆρξε ἀποφασιστικὸς γιὰ τὴν ἑλληνικὴ παιδεία στὶς Σέρρες. Ὁ πληθυσμὸς τους, μὲ ἀργὸ ρυθμὸ στὴν ἀρχή, ταχύτερο κατόπιν, αὐξάνει διαρκῶς. Τὰ ἐπαναστατικὰ κινήματα στὴν Ἠπειρο καὶ τὴν Μακεδονία συντέλεσαν ὥστε οἱ καταδιωκόμενοι Ἕλληνες νά βρίσκουν ἀσφάλεια κι ἐργασία στὶς Σέρρες καὶ στὴν εὐφορῆ πεδιάδα τους. Μέσα στοὺς καταδιωκόμενους βρίσκονται ἄνθρωποι οἱ ὁποῖοι ἀσκοῦν διάφορα ἐπαγγέλματα καὶ φυσικὰ ἔμποροι καὶ δάσκαλοι. Σιγά-σιγά ἄρχισαν νά δημιουργοῦνται οἱ προϋποθέσεις γιὰ τὴν ἴδρυση σχολείων. «Οἱ Πατριάρχαι, οἱ Ἀρχιερεῖς, οἱ κληρικοί καὶ μοναχοί, οἱ λογᾶδες τοῦ ὑποδούλου ἔθνους, οἱ Διερμηνεῖς τοῦ στόλου, οἱ Ἡγεμόνες τῶν Παραδουναβιῶν ἐπαρχιῶν ἐστράφησαν εἰς τὴν δημιουργίαν σχολείων»⁶². Πότε δημιουργήθηκε ἑλληνικὸ σχολεῖο στὶς Σέρρες; Δέν εἶναι γνωστὸ. «Τὸ ἔτος τῆς συστάσεως τοῦ Ἑλληνικοῦ Σχολείου Σερρῶν δέν ἔχει ἐξακριβωθεῖ ἐκ τῶν μέχρι τοῦδε γνωστῶν πηγῶν. Πάντως ἀρχομένου τοῦ 12' αἰῶνος ὑπῆρχαν εἰς τὰς Σέρρας διδάσκαλοι τῶν Ἑλληνικῶν γραμμάτων»⁶³. Ὁ Παπασυναδινὸς γεννήθηκε τὸ 1600, ὅπως ὁ ἴδιος ἀναφέρει στὸ *Χρονικὸ* του⁶⁴ καὶ τὸ 1609/10 τὸν πῆγε ὁ πατέρας του, «εἰς τὸν διδάσκαλο τὸν παπᾶ κύρ Δημόν καὶ ἔμαθα εἰς αὐτὸν τὰ κοινὰ γράμματα»⁶⁵. Δέν ὁμιλεῖ ὁ Παπασυναδινὸς γιὰ σχολεῖο ἀλλὰ γιὰ διδάσκαλο. Ὁ Ἐμμ. Φωτιάδης⁶⁶, Σερραῖος διδάσκαλος τοῦ Γένους, σέ σύντομη ἀναφορά του γιὰ τὸ ἑλληνικὸ σχολεῖο τῶν Σερρῶν, μὲ τὴν ὁποίαν προτρέπει γιὰ παιδεία τοὺς συμπολίτες του Σερραίους, οἱ ὁποῖοι τὸν εἶχαν συνδράμει

γιατί τις σπουδές του στό Μόναχο, γράφει μεταξύ άλλων, αναφερόμενος και στην ίδρυση σχολείου στις Σέρρες: «Τὴν δὲ ἱερὰν ἀλήθειαν καὶ τῶν ἡμετέρων συμπολιτῶν ὀλίγοι τινὲς γνωρίζοντες ἐξ ἀρχῆς, ἐπεμελήθησαν φιλοτίμως καὶ συνέστησαν πρὸ πολλῶν ἤδη χρόνων τὸ σχολεῖον μας. (Τὸ σχολεῖον πρέπει νὰ συνεστήθῃ τουλάχιστον πρὸ 100 ἐτῶν. Εἰς βιβλίον «Ἐγχειρίδιον Ἰατρικῆς» λεγόμενον, καὶ ὑπὸ Σταύρου τινὸς ἱατροῦ ἐκδεδομένον περὶ τὰ 1729-30, ἂν δὲν λανθάνωμαι, ἀπαντᾶται ἐπίγραμμα ἠρωελεγειῶν πρὸς τὸν συγγραφέα ὑπὸ τινος Σπύρου Ἰωάννου δασκάλου Σερρῶν). Διὰ νὰ διδάσκεται ἐν αὐτῷ ἡ νεολαία τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν πρὸς διάπλασιν τῶν ἠθῶν τους καὶ διακόσμησιν. Καὶ τὸ σχολεῖον μὲν δὲν ἔκλεισε ἔκτοτε, οὔτε ἐξέλιπεν ἐξ αὐτοῦ διδάσκαλος τῶν Ἑλληνικῶν μαθημάτων, ἕως καὶ εἰς τὰς πλέον δεινότερας περιστάσεις, τοὺς ἀχωρίστους συντρόφους τῆς ἀνομίας καὶ τῆς βαρβαρότητος. Ἄλλ' ἂν ἐξαίρεσωμεν τὴν εὐφορον σχολαρχίαν τοῦ σοφοῦ Ἀργυρίου, πότε ἀπήλαυσε ἢ πατρίς τοὺς ἐκ τοῦ σχολείου ἐλπίζομένους καρπούς; Πότε ἐξῆλθον ἐξ αὐτοῦ μαθηταὶ καὶ μικροῦ τινὸς λόγου ἄξιοι;... Τὸ δὲ αἷτιον τῆς παντελοῦς αὐτῆς ἀφορίας ἢ ὀλιγορίας τῶν πολιτῶν. Ἐπειδὴ σπαρτατόμενοι διηνεκῶς ἀπὸ τὸ λυσιπῶδες πάθος τῆς διχονοίας, δὲν ἠδύκαρουν νὰ ρίψουν οὐδὲ μίαν βολὴν ὀφθαλμοῦ καὶ εἰς τὸ κοινὸν ἀγαθόν. Ὅθεν οὔτε περὶ τοῦ σχολείου ἔδωσαν ποτέ τὴν ἀνήκουσαν φροντίδα καὶ προσοχή, οὔτε περὶ τῶν διδασκάλων, οὔτε περὶ τῶν μαθητῶν, ἀλλὰ μόνον δι' ἓν ξηρὸν ὄνομα, νὰ ἀκούεται δηλαδὴ, ὅτι ὑπάρχει ἐν Σέρραις Σχολεῖον Ἑλληνικόν. Ὅποῖον ὅμως ἔπρεπε νὰ ἦναι καί, πῶς νὰ περιποιητῆται ὁ διδάσκαλος, παντελῶς δὲν ἐφρόντιζαν»⁶⁷. Δὲν γνωρίζομε τὸν ἀκριβῆ χρόνον τῆς ἱδρύσεως τοῦ πρώτου σχολείου στις Σέρρες. Τὸ χρυσόβουλο τοῦ ἡγεμόνα τῆς Οὐγγροβλαχίας Νικολάου Ἀλεξάνδρου Μαυροκορδάτου⁶⁸, ἐνθάρρυνε ὅπωςδὴποτε μιὰ τέτοια προσπάθεια καὶ τὴν ἐνίσχυσε μὲ ἐτήσια χορηγία τριακο-

σίον γροσίων, ἀπὸ τὰ ὅποια τὰ διακόσια πενήντα ὀρίζονταν ὡς μισθὸς τοῦ διδασκάλου⁶⁹. Ἀπὸ τὸ 1735 καὶ ἐδῶ σίγουρα μποροῦμε νὰ μιλάμε γιὰ λειτουργία σχολείου στις Σέρρες⁷⁰. Στὸ σχολεῖον τῶν Σερρῶν καὶ πρὶν ἀπὸ τὴν λειτουργία τοῦ ἐδίδαξαν σοφοὶ διδάσκαλοι τὰ ἑλληνικὰ γράμματα στις Σέρρες⁷². Αὐτὴ ἡ ἄνθησις τῆς Παιδείας στις Σέρρες, μὲ τοὺς μεγάλους εὐεργέτες τῆς, κράτησε ὡς τὰ τέλη περιπτοῦ τοῦ 19ου αἰῶνα⁷².

Στὰ τέλη τοῦ 18ου αἰῶνα οἱ Σέρρες ἀριθμοῦσαν 30.000 κατοίκους⁷³. Πολλοὶ ἀπ' αὐτοὺς ἦταν καταδιωκόμενοι Ἕλληνες, προερχόμενοι ἀπὸ τὴ Θεσσαλία, τὴν Ἡπειρο καὶ τὴ Δυτικὴ Μακεδονία, οἰκογένειες ἀρματολῶν καὶ κλεφτῶν.

Οἱ μεμνημένοι στὴ Φιλικὴ Ἐταιρεία προετοίμαζαν τὸ λαὸ γιὰ συμμετοχὴ στὴν Ἐπανάσταση τοῦ 1821 καὶ περιέμεναν τὸ σύνθημα ἀπὸ τὸν Ἐμμανουὴλ Παπᾶ. Ἐπικεφαλῆς ἦταν ὁ Μητροπολίτης Χρῦσανθος καὶ κοντὰ σ' αὐτὸν οἱ ἀδελφοὶ Ἀστῆριος καὶ Ἀθανάσιος Σκανδάλης καὶ ὄλοι σχεδὸν οἱ πρῶχοντες στοὺς ὁποίους μετέφερε σχετικὲς εἰδήσεις ὁ Νικόλαος Κασομούλης, μεμνημένος κι ὁ ἴδιος, κατὰ τὴν ἐπιστροφή του στις Σέρρες μετὰ ταξίδι τοῦ στὴν Αἴγυπτο: «Ἀπὸ Ὑδρα ἐφθασεν μιὰ γολέττα τοῦ Κολέτζη, ἣτις μᾶς διηγήθη τὴν ἐτοιμασίαν διὰ ταῖς 25 Μαρτίου – νὰ χτυπήσουν παντοῦ. Συγχρόνως εἰς ἄλλην μιάν γολέτταν ἐμπαρκαρίσαμεν 35 βαρέλια βαρούτι καὶ τὰ ἐπεμψε ἡ Ἐφορεία εἰς τὴν Σπάρτην. Ὅλα αὐτὰ μ' ἄναψαν περισσότερον τὸν ζῆλον, καὶ φορτώσας καφφέ εἰς μιάν γολέτταν, καὶ ἐμπαρκαρισθεὶς διὰ ταῖς Φώκαις συστημένος πρὸς τὴν Ἐφορείαν τῆς, ἀπὸ τὴν Λῆμνον – οἵτινες ἔπνεον περισσότερον ἐνθουσιασμοῦ – εὐθύς μετέβην εἰς Τζιαγζῆ καὶ τὴν ἰδίαν ἡμέραν τράβηξα εἰς Σέρραις. Ἡ ὑποδοχὴ μου ἐστάθη πολλὰ λαμπρὴ ἀπὸ ὄλους τοὺς ἐπισημοτέρους, καθὼς καὶ ἀπὸ τὸν Μητροπολίτην Χρῦσανθο (ἔπειτα πατριάρχην) διὰ τὸ ὀγλήγορον καὶ εὐτυχὲς ταξίδι, καὶ τὸ περισσότερον διότι εἶδαν ὅτι ἤμουν τῆς Ἐταιρείας,

όπου ήταν και αυτοί όλοι. Κανείς από τους νέους της ηλικίας μου εις Σέρραις δέν ειχεν ηξιωθή την εμπιστοσύνην αυτήν. Ευρεθείς μεταξύ των αρχιερέων και τόσων άλλων σεβασμίων γερόντων εμπόρων περιωρίστην όπωσούν και πρόσεχα εις τά νεύματα τους»⁷⁴.

Ο Νικ. Κασομούλης μετέφερε στό κέντρο της Φιλικής Έταιρείας Σερρών τό μήνυμα ότι στις 25 Μαρτίου του 1821 θά εκδηλωθεί σ' όλη την Ελλάδα επανάσταση κατά των Τούρκων και ότι θά πρέπει νά ειναί έτοιμοι. Άλλά δέν ήταν μόνον ή προσωπική ειδοποίηση του Νικ. Κασομούλη. Ο Έμμ. Παπās ειχε φύγει από την Κωνσταντινούπολη για τό Άγιο Όρος και από εκεί ειδοποίησε τό κέντρο των Σερρών και τους παρεκίνησε νά ξεσηκωθούν. Οί Σέρρες όμως δέν ξεσηκώθηκαν, έδίστασαν. «Ο θάνατος του Πατριάρχου δειλίασεν τόν Μητροπολίτη και όλους τους επισήμους των Σερρών. Αρχισαν νά σκέπτονται πλέον πώς νά χτυπήσουν. Οί χωρικοί των Σερρών προδιατεθειμένοι έβλεπαν την αδράνειαν του κέντρου και σιωποΰσαν»⁷⁵. Δέν ήταν, κατά την γνώμη μου, αυτός που αναφέρει ο Νικ. Κασομούλης και επαναλαμβάνει ο Π. Πέννας ο μοναδικός λόγος για τόν όποιον δέν επαναστάτησαν οί Σερραίοι, οί όποιοι ειχαν προετοιμαστεί για την εξέγερση εναντίον των Τούρκων⁷⁶. Αν προσεχτικά μελετήσουμε και ξεετάσουμε τίς συνθήκες, οί όποιες επικρατούσαν την εποχή εκείνη στις Σέρρες και γενικότερα στη Μακεδονία, θά διαπιστώσουμε πώς κάθε επαναστατική κίνηση στα μέρη αυτά, θ' απέβαινε μοιραία για τους Έλληνες, όπως μοιραία απέθηκε ή επανάσταση στη Χαλκιδική. Υπήρχαν κι άλλοι λόγοι. Οί Σέρρες δέν ειχαν την προστασία, από θάλασσα που ειχε ο Μωριάς. Βρισκόταν μακριά από τά μεγάλα επαναστατικά κέντρα και από τά κέντρα ανεφοδιασμού. Οί Τούρκοι διέθεταν στη Μακεδονία και στη Θράκη πολύ ισχυρές δυνάμεις μ' επικεφαλής πασάδες σκληρούς και άδισταχτους, που τιμωρούσαν με σφαγή, φωτιά κι έρήμωση,

την παραμικρή κίνηση. Ο άπαγχονισμός του Πατριάρχη, μετά τή λειτουργία της νύχτας του Πάσχα, δέν άφηνε περιθώρια για αισιόδοξες σκέψεις. Η άδυσώπητη άποφασιστικότητα των Τούρκων αποτελούσε άναμφισβήτητη πραγματικότητα. Δέν πρέπει άλλωστε νά λησμονούμε, πώς σ' όποιες πόλεις παρουσιάστηκαν επαναστατικές κινήσεις επακολούθησε σφαγή κι έρήμωση. Κι οί Σέρρες ευτυχώς με λίγα θύματα πλήρωσαν τή μανία, τή θηριωδία του τουρκικού όχλου. Θά προσθέσω ακόμα πώς την εποχή εκείνη οί Σέρρες ειχαν πληθυσμό 25.000-30.000 κατοίκων, από τους όποιους οί 12.000-15.000 ήταν Τούρκοι καλά εξοπλισμένοι από τό Μπέη των Σερρών, ο όποιος διατηρούσε ισχυρό και καλά εξοπλισμένο στρατό, αποτελούμενο από Τουρκοαλβανούς. Όμως ή επανάσταση ειχε εκραγεί και οί Σερραίοι έτοιμασμένοι καθώς ήταν την περίμεναν με λαχτάρα και δέν ήταν δυνατόν νά μείνουν κι άδιάφοροι. Ένα μέρος του στρατιωτικού σώματος του Έμμανουήλ Παπα άσφαλώς αποτελούνταν από Σερραίους, πολλοί των όποιων, μετά την άποτυχία της επανάστασης της Χαλκιδικής, συνέχισαν στην παλιά Ελλάδα τόν άγώνα. Οί περισσότεροι άπ' αυτούς παρέμειναν άγνωστοι και λησμονημένοι. Άλλά δέν ειναί μόνον αυτοί. Είναί και οί άπόδημοι Σερραίοι, οί όποιοι ήρθαν κατά την επανάσταση στην Ελλάδα και έπολέμησαν, έγκαταλείποντας τή γαλήνη και την ήσυχία τους, την ασφάλεια που απολάμβαναν και τίς οικογένειές τους κι όρισμένοι άπ' αυτούς τά πλούτη τους. Ο Ζαχαρίας Άθανασίου γεννήθηκε στις Σέρρες πριν από τό 1800 και άνήκει στους Σερραίους που αναγκάστηκαν νά φύγουν από τή γενέτειρά τους, γιατί δέν μπορούσε ν' άντέξει τίς καταπίεσεις, τίς ώμότητες, τίς βαρβαρότητες των Τούρκων. Πολύ νέος έπήγε στην Αίγυπτο σέ μιá εποχή που ο Έλληνισμός βρισκόταν σέ οικονομική, κοινωνική και πνευματική άκμή. Κατατάχθηκε στον Αιγυπτιακό στρατό του Μεχμέτ Άλη⁷⁷ και ύπηρετήσε υπό τίς διαταγές του Ιμπραήμ

Πασά.

Διακρίθηκε γιά τήν γενναιοτήτά του πού ἐπέδειξε σέ διάφορες μάχες καί συμπλοκές στήν Ἄνω Αἴγυπτο καί στήν Ἀραβία. Ὁταν ἔφτασε στό Κάιρο ἡ πληροφορία ὅτι ἐξεργάγη ἡ Ἑλληνική Ἐπανάσταση, ὁ Ζαχαρίας Ἀθανασίου κατεῖχε ἐπίσημη θέση σ' ἀνάκτορα τοῦ Μεχμέτ Ἀλή. Τότε ἐσχημάτισε μαζί μ' ἄλλους Ἑλληνες σῶμα, ἐλιποτάκτησε μαζί μ' αὐτούς καί ἔφτασε στή Σύρο ὑπό τόν Κουμουρτζή. Στό καῖκι πού τόν μετέφερε εἶχε ἀνοιχτή τήν ἑλληνική σημαία, ἡ ὁποία ἔφερε ἐπάνω σ' ἐρυθρό πανί τό σταυρό τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέα, σέ σχῆμα χιαστί καί τά γράμματα Ε.Τ.Ν.Α., τά ὁποία ἐσήμαιναν «ἐν τούτῳ νίκα», καί τό ἠφαίστειο Αἴτνα. Μετά τήν ἄλωση τῆς Τρίπολης συναντήθηκε μέ τό Χατζηχρήστου, τόν ὁποῖον ἐπί πολύν καιρό ἀκολούθησε καί παρ' ὀλίγο νά αἰχμαλωτισθεῖ, ὅπως ἐκεῖνος, στήν πολιορκία τοῦ Νεοκάστρου τό 1825 ἀπό τόν Ἰμπραήμ. Θά πρέπει ἐδῶ νά σημειώσω πῶς ὁ Ζαχαρίας Ἀθανασίου καί ὁ Χατζηχρήστου, καθώς κι ἄλλοι Ἑλληνες, εἶχαν πολύν καιρό ὑπηρετήσει στό στρατό τοῦ Μεχμέτ Ἀλή, ἀλλά μέ τήν ἔκρηξη τῆς ἐπανάστασης λιποτάχτησαν, ἤρθαν καί πολέμησαν στήν Ἑλλάδα. Ἔλαβε μέρος σέ πολλές μάχες μαζί μέ τό Δῆμο-Λιούλια, τό Χατζηχρήστο, τό Μακρυγιάννη καί τό Νότη Μπότσαρη. Στήν Ἀθήνα καί στό Μεσολόγγι συνεργάστηκε μέ τόν ὑπονοπιόν Κώστα Χορμобίτη. Τό 1827, στή μάχη τοῦ Μετοχίου στόν Πειραιά, στήν ὁποῖαν τραυματίστηκε θανατηφόρως ὁ Καραϊσκάκης, στή δύναμη τοῦ ὁποῖου ἀνήκε τότε, πληγώθηκε βαριά στό χέρι μέ ἀποτέλεσμα νά μείνει μονόχειρας. Παρά ταῦτα, μετά τήν ἀποκατάσταση τοῦ Ἑλληνικοῦ Κράτους, κατατάχθηκε στό στρατό ὡς ὑπαξιωματικός καί, πάμπωχος, τό 1850 ἀπέθανε στή Λαμία, ὅπου εἶχε ἐγκατασταθεῖ.

Ἄλλος ἕνας ἀπόδημος Σερραῖος, ἐγκατεστημένος κι αὐτός στήν Αἴγυπτο, εἶναι ὁ Δημήτριος Ἀδάμης. Διοργάνωσε στήν Αἴγυπτο στρατιωτικό σῶμα σαράντα ἀνδρῶν,

μᾶλλον ἀπό Ἑλληνες πού ὑπηρετοῦσαν στό στρατό τοῦ Μεχμέτ Ἀλή. Τό σῶμα αὐτό τό συντηροῦσε μέ χρήματά του. Ἦρθε στήν Ἑλλάδα, ἐπικεφαλῆς αὐτοῦ τοῦ σώματος, ἔλαβε μέρος σέ πολλές μάχες ὑπό τόν Χατζημιχάλη, στή Στερεά Ἑλλάδα, στήν Πελοπόννησο καί ἄλλοῦ⁷⁸.

Ἡ ἀποτυχία τοῦ Ἐμμ. Παπα⁸⁰ κατά τήν ἐπανάσταση τῆς Χαλκιδικῆς, εἶχε πολλές ἐπιπτώσεις στόν πληθυσμό τῆς Μακεδονίας γενικά καί ἰδιαίτερα στούς πληθυσμούς τῆς περιοχῆς πού ἐπαναστάτησαν. «Ὁ πανικός ἔχει εἰσχωρήσει στίς ψυχές τῶν περισσοτέρων – ἰδίως ἐκείνων πού ἦταν μυημένοι καί εἶχαν ἐκτεθεῖ κατά κάποιον τρόπο – καί ἀρχίζει ἡ διαρροή πολλῶν μέ τούς θησαυρούς τῶν μοναστηριῶν, μέ ἱερά λείψανα καί ἄλλα κειμήλια πρὸς τά νησιά Σκιάθο, Σκόπελο, Ψαρά, Ὑδρα καί πρὸς τήν Πελοπόννησο⁸⁰. Οἱ δημογραφικές ἐπιπτώσεις ἦταν σημαντικές. Ἀλλοιώθηκε ἡ ἀριθμητική δύναμη τοῦ Ἑλληνικοῦ στοιχείου. Οἱ Τοῦρκοι δέν ἀρκέστηκαν στούς φόνους, στούς ἐξανδραποδισμούς καί στίς καταπιέσεις τῶν Ἑλλήνων, ἀλλά ἀνάγκασαν μεγάλο μέρος τοῦ πληθυσμοῦ νά κινηθεῖ στή νότια Ἑλλάδα καί στά νησιά. Οἱ Σέρρες ὑπέστησαν, ὅπως κι ἡ Θεσσαλονίκη κι ἡ Χαλκιδική, μείωση τοῦ πληθυσμοῦ τους μετά τήν ἀποτυχημένη ἐπανάσταση τῆς Χαλκιδικῆς⁸¹.

Σιγά-σιγά, ὁμως, χρόνο μέ τό χρόνο στήν περιοχή τῶν Σερρῶν ἡ ἡσυχία καί ἡ γαλήνη ἀποκαταστάθηκαν, ἡ εὐφορῆ πεδιάδα τῶν Σερρῶν ἄρχισε νά προσελκύει τοὺς διωκόμενους ἀπ' ἄλλες περιοχές πεινασμένους καί ἐξαθλιωμένους Ἑλληνες καί τό ἐμπόριο νά ξαναβρίσκει τήν παλιά ἀκμή του. Κατά τά τελευταῖα χρόνια τῆς Ἐπανάστασης «στίς Σέρρες οἱ Ἑλληνες ἀποτελοῦσαν τό μεγαλύτερο τμήμα ἐνός πληθυσμοῦ 35.000 κατοίκων, ἐνῶ οἱ Τοῦρκοι μόλις τό 1/5 καί οἱ Ἑβραῖοι τό 5% τό πολὺ»⁸². Οἱ Ἑλληνες «πρόκριτοι καί ἄρχοντες» (Prinati e signori) τῶν Σερρῶν, κρίνονται ἀπό τόν αὐστριακὸ πρόξενο τῆς Θεσσαλονίκης, στό ἀνέκδοτο ἡμερολόγιό

του σέ σχετική σημείωσή του στις 30 Σεπτεμβρίου τοῦ 1829 ὅτι εἶναι «πάντοτε οἱ διαιτηταὶ καὶ ἀπόλυτοι κύριοι τοῦ τόπου»⁸³.

Οἱ Σέρρες θά συνεχίσουν σ' ὄλο τόν

19ον αἰώνα τὴν ἀνοδική τους πορεία στὰ Γράματα καὶ στὸν Πολιτισμὸ, στὸ ἐμπόριο καὶ τὴ βιομηχανία καὶ στὸ δικὸ μας αἰώνα κάνουν δυναμικὴ τὴν παρουσία τους στὴν οἰκονομικὴ ζωὴ τῆς πατρίδας μας.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Τὰ πρῶτα ἀξιόλογα ἐπαναστατικὰ κινήματα ἄρχισαν τὸ 1463 στὴν Πελοπόννησο καὶ στὴν Τραπεζούντα, ἡ ὁποία τὸ 1461 εἶχε κατακτηθεῖ ἀπὸ τοὺς Τούρκους. Ἡ κατάκτηση σχεδὸν ὅλης τῆς Πελοποννήσου εἶχε πραγματοποιηθεῖ τὸ φθινόπωρο τοῦ 1458.
2. Ἀπόστολου Ε. Βακαλόπουλου, *Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ*, τόμος 5ος, σελ. 25-28, 463 - 464, Θεσ/νίκη 1980.
3. Ἀναφέρομαι στὶς ἐπαναστάσεις τῶν Λακεδαιμονίων καὶ τῶν Ἀρκάδων τὸ 1463, τῶν Ποντίων τῶν Σουρμένων τὸν ἴδιο χρόνο, τῶν Μανιατῶν τὸ 1479, τῆ γενικότερη ἐπανάσταση τοῦ 1496, τὴν ἐπανάσταση τῆς Πελοποννήσου τὸ 1499, τὸ ἐνοπλο κίνημα τῶν κατοίκων τῆς Ἀχαΐας τὸ 1532 καὶ τὰ κινήματα τῆς Πελοποννήσου, τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος, τῆς Μακεδονίας καὶ μερικῶν νήσων τοῦ Αἰγαίου τὸ 1574, ἐπακόλουθο τῆς ναυμαχίας τῆς Ναυπάκτου, ὅπου οἱ Βενετοὶ καὶ οἱ Ἴσπανοὶ, γιὰ δικὰ τους συμφέροντα καταναμάχησαν τὸν τουρκικὸ στόλο. Θά ἀναφέρω ἀκόμη τὸ κίνημα τοῦ Θεοδώρου Μπόλα Γρίβα, ἀρματολοῦ τοῦ 1585, γιὰ νὰ περιοριστοῦν στὸν 16ο αἰώνα. Πότε Βενετοὶ, πότε Γάλλοι, πότε Ἴσπανοὶ παρακινούσαν τοὺς Ἕλληνας νὰ ἐπαναστατήσουν γιὰ νὰ ἐξυπηρετήσουν δικές τους βλέψεις κι ὕστερα τοὺς ἀνάγκιζαν νὰ ἐγκαταλείψουν τὸν Ἄγωνα.
4. Ἀπόστολου Ε. Βακαλόπουλου, ὀ.π.
5. Ἀπόστολου Ε. Βακαλόπουλου: «Εἰδήσεις γιὰ τίς καταπιέσεις τῶν Ἑλλήνων τῆς Μακεδονίας πρὶν ἀπὸ τὴν ἐπανάσταση τοῦ 1821», *Μακεδονικοὶ τόμοι ΚΕ-ΚΣΤ'*, Θεσσαλονίκη 1986, σελ. 17-22, ἀπ' ὅπου παραθέτω τίς σχετικὲς πληροφορίες καὶ ἀντλῶ στοιχεῖα.
6. Ἀπόστολου Ε. Βακαλόπουλου, ὀ.π., σελ. 18.
7. Ἀπόστολου Ε. Βακαλόπουλου, ὀ.π., σελ. 18-19.
8. Ἀπόστολου Ε. Βακαλόπουλου, ὀ.π., σελ. 20.
9. Κ. Παπαρηγόπουλου, *Ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους*, ἐκδ. 6η, τόμος Ε', 1932, σελ. 182· ἱστορικὸ ἔμεινε τὸ παιδομάζωμα τῶν Σερρῶν.
10. Οἱ πρῶτοι ἀρματολοὶ καὶ κλέφτες παρουσιάστηκαν στὰ Ἠπειρωτικά, Ἑσσεαλικά καὶ Μακεδονικά βουνὰ τὸ 1571 καὶ ἴσως λίγα χρόνια πρὶν.
11. Ἀντωνίου Ἐλ. Κουτσουριά, *Κουρσάροι καὶ Σκλάβοι. Ἀνέκδοτα Μυκονιάτικα καὶ Συριανὰ ἐγγραφα*, Σύρος, τυπογραφεῖο «Ελευθεροῦ Κόσμου», 1948 καὶ Ἀ. Δρακάκη, «Ἡ πειρατεία εἰς τὰς Κυκλάδας, κατὰ τὴν ἐπανάστασιν τοῦ 1821», περιοδικὸν *Μνημοσύνη*, τόμος Ε', σελ. 325-365, καὶ σέ ἀνάτυπο.
12. Ὁ Πέτρος Θ. Πέννας στὴν *Ἱστορία τῶν Σερρῶν ἀπὸ τῆς ἀλώσεως αὐτῶν ὑπὸ τῶν Τούρκων μέχρι τῆς ἀπελευθερώσεώς των ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων 1383-1913*, Β' ἐκδόσις, Ἀθήναι 1966, σελ. 111, ὑποσημ. 2, ἀναφέρει ὅτι ἀπέθανε «κατὰ Μάρτιον τοῦ 1807». Θεωρῶ σωστότερη καὶ πιὸ τεκμηριωμένη τὴν ἄποψη τοῦ καθηγητῆ Ἀπόστολου Ε. Βακαλόπουλου, ὁ ὁποῖος ὑποστηρίζει ὅτι ὁ Νικοτσάρας «εἶχε σκοτοθεῖ στὶς ἀρχές Ἰουλίου 1807» (Ἀπόστολου Ε. Βακαλόπουλου, «*Νέες εἰδήσεις γιὰ τοὺς κλεφταρματολοὺς τοῦ Ὀλύμπου καὶ τῶν Χασίων τὸν Μάιο τοῦ 1802*», (Ἀνάτυπο ἐκ τοῦ ΚΒ' τόμου τῶν *Μακεδονικῶν Υπομνημάτων*, Θεσσαλονίκη 1982).
13. Ὁ Καζαβέρνης, διάσημος Μακεδόνας ἀρματολός, ὁ ὁποῖος γεννήθηκε στὰ Χάσια κατὰ τὰ τέλη τοῦ 18ου αἰώνα, διέπνευε στὶς Σέρρες μαζί με τὸ Νικοτσάρα. Πολύ ἐνεργὰ μετεῖχε τοῦ κινήματος τῶν Ὀλυμπιτῶν ἀρματολῶν καὶ κλεφτῶν τοῦ 1807. Κατόπιν ἐνέδρας σκοτώθηκε τὸ 1811 στὴν πατρίδα του. Ἡ δημοτικὴ ποίησις ἐξυμνεῖ τὴν παλικαριά του. Ἐσφαλμένα ὁ Πέτρος Πέννας ἀναφέρει (σελ. 114, ὑποσημ. 1) ὅτι ἦταν «Ἀρματολὸς τῆς Ναούσης».
14. Ὁ Τσέλιος Ρουμελιώτης ἦταν Σερραῖος ἀρματολός. Δὲν ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Π.Θ. Πέννα στὴν *Ἱστορία τῶν Σερρῶν*. Τὸν ἀναφέρει ὁ Γ.Α. Λεβέντης στὸ βιβλίον του *Ἡ ἐναντίον τῆς Μακεδονίας βουλγαροκομμουνιστικὴ ἐπιβουλὴ*, Ἀθήναι 1963, σελ. 11. Ἐπίσης τὸν ἀναφέρει ὁ Γ. Καφταντζῆ: «Ἡ συμμετοχὴ τῶν Σερραίων στὴν ἐπανάσταση τοῦ 1821», (Σερραϊκὴ Πολιτιστικὴ Ἑταιρεία, δύο ὄμιλιες: Α. Κωνσταντίνου Βαθούσκου, «Ἐξωελληνικαὶ πηγὰὶ περὶ τῆς συμβολῆς τῆς περιοχῆς Σερρῶν εἰς τὴν ἔθνικὴν δραστηριότητα», Β. Γιώργου Καφταντζῆ: «Ἡ συμμετοχὴ τῶν Σερραίων στὴν ἐπανάσταση τοῦ 1821», ἐκδόσει Σ.Π.Ε., Σέρρες 1972).
15. Γιώργου Καφταντζῆ: *Ἡ Σερραϊκὴ χρονογραφία τοῦ Παπασυνονιδίου*, ἐκδόσει Ἱερᾶς Μητροπόλεως Σερρῶν καὶ Νιγρίτης, 1989, 22-23 (Σημ. σχολιαστήζυς', ἔτους 1597 1598).

16. Γιώργου Καφταντζή, ὀ.π., σελ. 24-27 (Σημ. σχολιαστικῆς ζῆσης = 1603/4).
17. Γιώργου Καφταντζή, ὀ.π., σελ. 29-31 (Σημ. σχολιαστικῆς ζῆσης = 1617).
18. Γιώργου Καφταντζή, ὀ.π., σελ. 32-33 (Σημ. Τό ἀναφερόμενο περιστάτικό ἔλαβε χώρα τὰ Χριστούγεννα τοῦ 1618). Πολύ σωστά σημειώνει στὸν πρόλογο τοῦ βιβλίου ὁ δραστήριος καὶ φιλόστοργος Μητροπολίτης Σερρῶν καὶ Νιγρίτης κος Μάξιμος ὅτι τὸ Χρονικὸ τοῦ Σερραίου Παπασυνονοδίου θεωρεῖται ἓνα ἀπὸ τὰ πλέον ἀξιόλογα κείμενα τῶν μέσων τοῦ 17ου αἰῶνα.
19. Τὰ μαρτυρολόγια τῶν ἁγίων τῆς ἐκκλησίας μας ἀποτελοῦν τὶς πιὸ ἀδιάψευστες ἱστορικές μαρτυρίες.
20. Θὰ περιορισθῶ στὴν ἐγκατάσταση στὶς Σέρρες τῶν οἰκογενειῶν Μπουκοβάλα, Μπασδέκη, Τσανάκα καὶ Ταρμάκη.
21. Τὸ παιδομάζωμα τῶν Σερρῶν καὶ ἐκεῖνο τῶν Ἀθηνῶν θεωροῦνται τὰ μεγαλύτερα καὶ δραματικότερα ποῦ διενέργησαν οἱ Τούρκοι, γιὰ νὰ φτιάξουν τὸ τάγμα τῶν γενιτσάρων. Ὁ φόρος αὐτὸς τοῦ αἵματος τῶν Ἑλλήνων καθιερώθηκε ἀπὸ τὸν Μωάμεθ τὸν Β' τὸν πορθητὴ ἢ κατακτητὴ, ἀλλὰ ἡ ὀριστικὴ ἐπιβολὴ του ἔγινε ἀπὸ τὸ Σελὶμ τὸν Α', γιὸ τοῦ Βαγιαζή τοῦ Β' καὶ ἐγγονοῦ τοῦ Μωάμεθ τοῦ Β' τοῦ πορθητῆ. Αὐτὸς, ὁ Σελὶμ, μετέτρεψε, πλὴν τριῶν, τὶς χριστιανικὲς ἐκκλησίες τῆς Κωνσταντινούπολης σὲ τεμένη.
22. Δυστυχῶς δὲ διασώθηκαν τὰ ἀρχεῖα τοῦ Δήμου Σερρῶν γιὰ ἀπογραφὴ κατὰ πόλη καταγωγῆς τοῦ πληθυσμοῦ τῆς πόλης τὴν ἐποχὴ ἐκείνη. Τέτοια ἀπογραφὴ ἔχω κάνει γιὰ τὴν Ἐρμούπολη, ἡ ὁποία παραμένει ἀνεκδότη. Μόνο ὅ,τι ἀφορᾷ τὶς Σέρρες τὴν ἔβλεπα.
23. Στὴ Βιέννη ἦταν οἱ ἀδελφοὶ Δούμπα καὶ ὁ Ἐμμ. Παπᾶς, ὁ ὁποῖος διατηροῦσε κατὰστῆμα καὶ στὴν Κωνσταντινούπολη.
24. Ἀπόστολου Ε. Βακαλόπουλου, *Ἱστορία τῆς Μακεδονίας 1354-1833*, Θεσσαλονικὴ 1989, σελ. 480.
25. Φελίξ Μποζοῦρ, *Πίνακας τοῦ ἐμπορίου τῆς Ἑλλάδος στὴν τουρκοκρατία (1797-1797)*, Παρίσι 1800, μετάφρ. Ελένη Γαρίδη, Αθήνα 1974, σελ. 83.
26. Ἀδριανὸς Βάλβι, Ἰταλὸς γεωγράφος καὶ στατιστικὸς. Γεννήθηκε στὴ Βενετία τὸ 1782 καὶ πέθανε τὸ 1848. Κακῶς ἀναγράφεται ἀπὸ ὀρισμένους ὡς Γάλλος.
27. *Γεωγραφία ἐκτεθεῖσα μὲν γαλλιστί ὑπὸ Ἀδριανοῦ Βάλβι, ἐρμηνευθεῖσα δὲ διὰ χρῆσιν τῶν Ἑλλήνων ὑπὸ Κ.Μ. Κοῦμα*, τόμος τρίτος, ἐν Βιέννῃ τῆς Αὐστρίας, 1839, σελ. 137. Πληροφορικὰ ἐδῶ θὰ σημειώσω ὅτι μεταξὺ τῶν φιλομούσων συνδρομητῶν τῆς *Γεωγραφίας* τοῦ Ἀδριανοῦ Βάλβι, συμπεριλαμβάνονται οἱ Σερραῖοι Ἰωάννης Σπόντης καὶ ὁ Γρηγόριος Δημητριάδης (βλ. τέλος Σου τόμου τῆς *Γεωγραφίας* τοῦ Ἀδριανοῦ Βάλβι ἔτους 1840).
28. M.N. Bouillet, *Λεξικὸ Ἱστορίας, Γεωγραφίας, Βιογραφίας καὶ Μυθολογίας*, μτφρ. Ἡλίας Οἰκο-
- νόμου, τόμ. Β', Ἀθῆναι 1900, σελ. 1116.
29. Ἀπόστ. Ε. Βακαλόπουλου, ὀ.π., σελ. 460.
30. Ἀπόστ. Ε. Βακαλόπουλου, ὀ.π., σελ. 481.
31. Ἀδριανὸς Βάλβι, ὀ.π., σελ. 110.
32. Ἀπόστ. Ε. Βακαλόπουλου, ὀ.π., σελ. 294-295.
33. Ἀπόστ. Ε. Βακαλόπουλου, ὀ.π., σελ. 395.
34. Ἀπόστ. Ε. Βακαλόπουλου, ὀ.π., σελ. 502.
35. Ἀπόστ. Ε. Βακαλόπουλου, ὀ.π., σελ. 395.
36. Φελίξ Μποζοῦρ, *Πίνακας τοῦ ἐμπορίου τῆς Ἑλλάδος στὴν Τουρκοκρατία (1787-1797)*, τόμ. πρώτος, Παρίσι 1800, μετ. Ἑλένη Γαρίδη, Ἀθήνα 1974, σελ. 54.
37. Φελίξ Μποζοῦρ, ὀ.π., σελ. 54.
38. Φελίξ Μποζοῦρ, ὀ.π., σελ. 60.
39. Φελίξ Μποζοῦρ, ὀ.π., σελ. 60-61 καὶ Ἀπ. Ε. Βακαλόπουλου, ὀ.π., σελ. 395-396.
40. Φελίξ Μποζοῦρ, ὀ.π., σελ. 60.
41. Φελίξ Μποζοῦρ, ὀ.π., σελ. 60.
42. Φελίξ Μποζοῦρ, ὀ.π., σελ. 61.
43. Φελίξ Μποζοῦρ, ὀ.π., σελ. 60.
44. Φελίξ Μποζοῦρ, ὀ.π., σελ. 60.
45. Ὁ Φελίξ Μποζοῦρ, ὀ.π., σελ. 60, μᾶς χαρακτηρίζει τὸν μπέη τῶν Σερρῶν: «Ὁ μπέης αὐτὸς εἶναι τάρταρος, ἀλλὰ συνδυάζει τὴν εὐθύτητα μὲ τὴν τραχύτητα του, ὥστε σὲ ὅλη τὴν ἔκταση τῆς διοικήσεώς του, ἡ κακὴ πίστη εἶναι χαλιναγωγημένη ἀπὸ τὸ φόβον».
46. Εὐαγγέλου Γ. Στράτη, *Ἱστορία τῆς πόλεως Σερρῶν ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς*, ἔκδοσις δευτέρα, ἐν Σέρραις, τύποις ἀδελφ. Παπαντωνίου καὶ Ἀν. Θρακοπούλου, 1926, σελ. 81.
47. Πέτρος Θ. Πέννα, *Ἱστορία τῶν Σερρῶν ἀπὸ τῆς ἀλώσεως αὐτῶν ὑπὸ τῶν Τούρκων μέχρι τῆς ἀπελευθερώσεώς των ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων 1383-1913*, Β' ἔκδοσις, Ἀθῆναι 1966, σελ. 99-101.
48. Νικολάου Κ. Κασομούλη, *Ἐνθυμήματα Στρατιωτικὰ τῆς Ἐπαναστάσεως τῶν Ἑλλήνων ἀπὸ τὸ 1821-1827*, τόμ. Α', Ἀθῆναι 1939, σελ. 43.
49. Ἡ λέξις ἁγιάν, σημαίνει γιὰ τοὺς Τούρκους ὅ,τι γιὰ τοὺς Χριστιανούς τὸ κοταμπάσις (προεστὸς, δημογέροντας). Ὑποσημείωση σελ. 43, *Στρατιωτικῶν Ἐνθυμάτων*.
50. «Εἶναι γνωστὸν πρὸς ὅλους εἰς τὴν Μακεδονίαν τοὺς ἄνδρας τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, ὅτι ἐνὸ ζοῦσεν ὁ Ἰσμαὴλ μπέης, ὄχι μόνον ἐφοβεῖτο [ὁ Ἀληξ] καὶ ἔτρεμεν εἰς τὴν θέσιν του, ἀλλὰ καὶ πολλοὺς ἐμπρότας Ἠπειρώτας, οἵτινες εἶχαν τὰ συμφέροντά τους εἰς ταῖς Σέρραις, δὲν τολμοῦσεν νὰ τοὺς ἐνοχλήσῃ τὰς οἰκογενείας». (Ὑποσ. σελ. 43, *Στρατιωτικῶν Ἐνθυμάτων*).
51. Νικ. Κ. Κασομούλη, ὀ.π., σελ. 43.
52. Εὐαγ. Γ. Στράτη, ὀ.π., σελ. 81.
53. Πέτρος Θ. Πέννα, ὀ.π., σελ. 102.
54. Cousinery, *Voyage dans la Macedoine*, Paris 1831, τομ. 1ος, σελ. 146-147.
55. Πέτρος Θ. Πέννα, ὀ.π., σελ. 102 καὶ ἀκόμη σελ. 91.

«Τύπος Ἀλῆ Πασᾶ τηρουμένων τῶν ἀναλογιῶν, ὑπῆρξεν καὶ ὁ κατὰ τοὺς προεπαναστατικὸς

- χρόνους Κυβερνήτης (Σαντζάκμπεης) η μάλλον Δυναστής τῶν Σερρῶν Ἰσμαήλ Μπέης, ὁ ὁποῖος παρά τὴν θέληση τοῦ Σουλτάνου καὶ ἐναντίον αὐτῆς, ἐνέμετο τὴν πόλιν τῶν Σερρῶν καὶ τὴν πλουσίαν πεδιάδα τοῦ Στρυμόνος, καταλαθὼν αὐτὴν αἰφνιδίως δι' ἐξαικισχίων ἐμπιστῶν καὶ ἀφοσιωμένων Ἀλβανῶν».
56. Εὐαγγέλ. Γ. Στράτη, ὁ.π., σελ. 81, ὅπως τῶν Κοκκινάδων (Κιρμεζιτζίδων), τῶν Μπουχασιτζίδων, τῶν Ἀστατζίδων, τῶν Πανάδων, τῶν Χαβλιτζίδων, τῶν Περονάδων.
57. Κωνσταντίνου Ι. Χιόνη, *Ἡ παιδεία στὴν Καβάλα 1864-1919*, ἔκδ. Δημοτικῶ Μουσείου Καβάλας, Καβάλα 1990, σελ. 10.
58. Κ.Ι. Χιόνη, ὁ.π., σελ. 10.
59. Τὸ θέμα ἐρευνᾶται μὲ προσοχὴ γιὰ τὴν ἀνεύρεση πειστικῶν καὶ ἀναμφισβητήτων στοιχείων.
60. Ὁ Π. Πέννας, ὁ.π., σελ. 393, ἐπικαλεῖται τὸν τοῦρκο ἱστορικό καὶ γεωγράφο τοῦ 16ου αἰῶνα Χατζή-Κάλφα, γιὰ νὰ διατυπώσει, ἀσθενῶς βέβαια, τὴν γνώμη, ὅτι «οἱ κάτοικοι τῶν Σερρῶν οὐδέποτε ἐθύσαν νὰ καλλιερῶσι τὰ γράμματα καὶ νὰ λατρεύωσι τὰς Μούσας». Ἀλλὰ τέτοια ἀναμφισβητήτητα στοιχεῖα δὲν ἔχουμε.
61. Βέβαια δὲν ἔλειψαν οἱ δάσκαλοι, κυρίως οἱ ἱερωμένοι, οἱ ὁποῖοι, πρὶν ἀπὸ τὸν 17ο αἰῶνα, δίδασκαν, πάντα κρυφὰ καὶ μὲ φόβο, τὰ ἑλληνικὰ γράμματα στὰ σκλαβωμένα ἑλληνόπουλα. Τοῦτο ὁμῶς δὲ σημαίνει ὅτι ἀναμφισβητήτα μπορεῖ νὰ ὑποστηριχθεῖ πὼς ὑπῆρχε ὀργανωμένη παιδεία, πὼς ὑπῆρχαν σχολεῖα. Δάσκαλοι ἀσφαλῶς ὑπῆρχαν.
62. Ἑλλης Ἀγγέλου-Βλάχου, *Ἡ παιδεία εἰς τὰς Τουρκοκρατουμένας Σέρρας*, ἐν Ἀθήναις 1935, σελ. 2.
63. Ἑλλης Ἀγγέλου-Βλάχου, ὁ.π., σελ. 5.
64. Γ. Καφταντζή, ὁ.π., σελ. 23.
65. Γ. Καφταντζή, ὁ.π., σελ. 27.
66. Γεννήθηκε στὶς Σέρρες τὸ 1805. Βλ. καὶ Γαβριήλ Κουνιάδη, «Ὀλίγα τινὰ περὶ τοῦ ἐκ Σερρῶν διδασκάλου Ἐμμ. Φωτιάδου», *Ἡ Πρόοδος* (Σερρῶν) ἔτος Ε', ἀριθμ. φύλλου 233, 5 Νοεμβρίου 1993 καὶ Ἑλλης Ἀγγέλου-Βλάχου, ὁ.π., σελ. 23 καὶ Π. Πέννα, ὁ.π., σελ. 414.
67. Ἐμμ. Φωτιάδου, *Περὶ τοῦ Ἑλληνικοῦ Σχολείου Σερρῶν*, Μόναχον 1825. Τὸ οὐσιαστικὸ περιεχόμενον τοῦ ἰδίου κειμένου στάλθηκε ἀπὸ τὸν Ἐμμ. Φωτιάδην τὸ 1835 στὸ συμπατριῶτή του Θ. Φιλοπατρίδην ἀπὸ τὸ Μόναχο ὑπὸ τὸν τύπον ἐπιστολῆς. Τὸ κείμενον αὐτὸ, ἂν ὅπου καὶ τὸ ἀπόσπασμα ποῦ παραθέτω, ἀναδημοσιεύθηκε στὴν *Πρόοδο* Σερρῶν σὲ ὄχτῳ συνέχειες στὰ φύλλα 225/24-9-1933, 226/1-10-1933, 227/8-10-1933, 228/15-10-1933, 229/22-10-1933, 230/26-10-1933, 231/29-10-1933 καὶ 232/2-11-1933.
- Ἡ Ἑλλης Ἀγγέλου-Βλάχου στὴν περιπεύδαστη καὶ βασικὴ μελέτη της γιὰ τὴν παιδεία στὶς τουρκοκρατούμενες Σέρρες (σ. 25, ὑπ. 1), προφανῶς ἐξ ἀβλεψίας ἢ μὴ διορθωθέντος τυπογραφικοῦ λάθους ἀναφέρει ἀριθμ. φύλλων τῆς εφημερίδας 222-232.
68. Γιὸς τοῦ Χιώτη Ἀλεξάνδρου Μαυροκορδάτου τοῦ «Ἐξ ἀπορρήτων» καὶ τῆς Ρωξάνδρας Σκαρλάτου.
69. Ἑλλης Ἀγγέλου-Βλάχου, ὁ.π., σελ. 6. Βλ. καὶ Πέτρος Θ. Πέννα, ὁ.π., σελ. 396 καὶ Ε. Στράτη, «Ἱστορία τῶν Ἐκπαιδευτηρίων τῆς πόλεως Σερρῶν», *Μακεδονικὸν Ἡμερολόγιον*, ἔτος 1909, σελ. 144 καὶ ἐξ.
70. Τὸ πιθανότερον εἶναι νὰ ἐπαναλειτούργησε. Νὰ ὑπῆρχε δηλαδὴ σχολεῖο, πρὶν ἀπὸ τὸ 1735, τὸ ὁποῖο γιὰ οἰκονομικοὺς λόγους, ν' ἀναγκάστηκε νὰ διακοπῆ τὴν λειτουργία του. Πρὸς τὴν ἴδια ἀποψη ἀποκλίνουν ἡ Ἑλλης Ἀγγέλου-Βλάχου καὶ ὁ Πέτρος Θ. Πέννας στ' ἀναφερόμενα βιβλία τους.
71. Κατάλογο τῶν διδασκάντων στὰ σχολεῖα τῶν Σερρῶν δημοσιεύουν ὁ Εὐ. Στράτης, *Μακεδονικὸν Ἡμερολόγιον*, 1909, σελ. 144 καὶ ἐξ., ὁ Γαβριήλ Κοντιάδης, ἐφημ. *Ἡ Πρόοδος* (Σερρῶν) ἔτος Ε', ἀρ. φύλλου 234/9 Νοεμβρίου 1933, ἢ Ἑλλης Ἀγγέλου-Βλάχου, *Ἡ Παιδεία εἰς τὰς τουρκοκρατουμένας Σέρρας*, ἐν Ἀθήναις 1933, σελ. 7-29.
72. Βέβαια χρειάζεται νὰ γίνῃ σχολαστικὴ ἐρευνα γιὰ τὴ συμπλήρωση τῶν μέχρι τώρα γνωστῶν στοιχείων, πολλὰ τῶν ὁποίων ἀπωλέσθησαν, ἀρπαγέντα ἀσφαλῶς ἀπὸ τοὺς κατὰ καιροὺς κατακτητὲς καὶ δυνάστες τῆς πόλεως τῶν Σερρῶν.
73. Βλ. ὑποσημειώσεις ὑπ' ἀριθμ. 26, 27, 28, 29 καὶ 30.
74. Νικολάου Κ. Κασομούλη, *Ἐνθυμήματα Στρατιωτικά*, τόμος Ιος, σελ. 134.
75. Νικ. Κασομούλη, ὁ.π., σελ. 136.
76. Νικ. Κασομούλη, ὁ.π., σελ. 135-36.
77. Μωχάμετ Ἀλῆ ἢ Μεχμέτ Ἀλῆς, γιὸς τοῦ Τουρκοαλβανοῦ ἀγροφύλακα Ἰμπραήμ. Γεννήθηκε στὴν Καβάλα τὸ 1763. Γιὸς τοῦ ὁ γνωστός μας γιὰ τὴν θαρραλότητά του Ἰμπραήμ Πασᾶς, ὁ ὁποῖος στάλθηκε τὸ 1824 ἀπὸ τὸν πατέρα του μὲ αἰγυπτιακὸ στρατὸ στὴν Πελοπόννησο γιὰ τὴν καταστολὴ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασης.
78. Γιὰ τὸν Δημήτριον Ἀδάμη δὲν ἔχω πρὸς τὸ παρὸν ἄλλες ἀπολύτως ἀκριβεῖς καὶ ἐλεγμένες πληροφορίες.
79. Μὲ τὸν Ἐμμανουὴλ Παπᾶ καὶ τὴν ἐπανάσταση τῆς Χαλκιδικῆς ἐλπίζω ν' ἀσχοληθῶ ἄλλοτε λεπτομερῶς.
80. Ἀπόστ. Ε. Βακαλόπουλο, *Ἱστορία τῆς Μακεδονίας 1354-1833*, Θεσσαλονίκη 1969, σελ. 572-574.
81. Ὁ Σκοπιανὸς Ἰβάν Καταρίτσεφ στὸ βιβλίο του *Ἡ περιοχὴ τῶν Σερρῶν ἀναγκάζεται νὰ ὁμολογήσῃ τὴν ἀραίωση τοῦ Ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ*. Βλ. περισσότερες λεπτομέρειες Ἀπ. Βακαλόπουλου, ὁ.π., σελ. 606.
82. Απόστ. Βακαλόπουλο, ὁ.π., σελ. 619-620.
83. Ἀπόστ. Ε. Βακαλόπουλο, ὁ.π., σελ. 619-620 καὶ Ἀνέκδοτο ἡμερολόγιον τῶν γεγονότων τῆς περιοχῆς Σερρῶν ἀπὸ 22 Σεπτεμβρίου 1992 στὸ *Österreichisches Staatsarchiv. Abt. Homs, Hofund Staatsarchiv. Türkei Vi Consulat. Salonich 1807-1834*.